

**Т.Р.
ДЮЗДЖЭ УНИВЕРСИТЕТ
СОЦИАЛЬНЭ ИНСТИТУТ
КАВКАЗЫБЗЭХЭМРЭ КУЛЬТУРЭХЭМРЭ ЯКЪУТАМ
АДЫГАБЗЭМРЭ АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭМРЭ**

**АДЫГЭ УНЭГЪО ПСЭУКИЭХЭР
(ТЫРКУЕМ ЩЫПСУРЭ АДЫГЭХЭМ УНЭГЪО КЮЦЫМ,
ЗЭГЪУНЭГЪУХЭМ ЯЗЭФЩЫТЫКИ)**

**МАГИСТРЭ ЮФШЭН
ЮФШЭНЫР ЗИЕР: БАЙРАМ, АЛААТТИН**

**ТЕЗ ГЪУАЗЭР: ДОЦЭНТЭУ УНЫРЭКЪО МИРА
(11954613796)**

**ДЮЗДЖЭ
ЖЪОНЫГЪОКИЭ, 2019**

T.R.
DUZCE UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
CAUCASIAN LANGUAGES AND CULTURES DEPARTMENT
CIRCASSIAN LANGUAGE AND LITERATURE PROGRAMME

CIRCASSIANS FAMILY LIFE STYLE
(INTRAFAMILIAL RELATIONSHIPS AND INTERACTION WITH
ORTHER FAMILLIES)

MASTER OF SCIENCE THESIS

ALAATTIN BAYRAM

(11954613796)

ADVISOR: DOÇ. DR. MIRA UNAROKOVA

DUZCE

MAY, 2019

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENİSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANA BİLİM DALI
ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

ÇERKESLERDE AİLE YAŞAM TARZI
(ÇERKESLERİN AİLE İÇİ VE AİLELER ARASI İLİŞKİLERİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ALAATTİN BAYRAM
(11954613796)

DÜZCE
MAYIS, 2019

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENİSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANA BİLİM DALI
ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

ÇERKESELERDE AİLE YAŞAM TARZI
(ÇERKESELERİN AİLE İÇİ VE AİLELER ARASI İLİŞKİLERİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALAATTİN BAYRAM

(11954613796)

DANIŞMAN: DOÇ. DR. MİRA UNAROKOVA

DÜZCE

MAYIS, 2019

Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma jürimiz tarafından Kafkas Dilleri ve Kùltürleri Anabilim Dalında
oy birliđi / oy çokluđu ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabuđu edilmiştir.

Başkan Dr. Öğr.Üyesi Fehmi ALTIN

Üye Doç.Dr. Mira UNAROKOVA

Üye Doç. Dr. Fethi GÜNGÖR

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduđunu onaylım.

.... /...../ 2019

Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL

Enstitü Müdürü

ГУЩЫПАП / ÖNSÖZ

Адыгэр, Хэкум зэрысыгэ лъэхъаным фэшъхъафэу, Османие къэралыгъо чынальэм кызырихэ нэужырэ лъэхъаныр зыпкъэу зэхэтэу ушэтыгэ, лъэжыгэ тхылъэу шылэхэр багъохэу фежыагъ. Османие къэралыгъоклэ зыгугъы тшырэр къэралыгъо пчъагъэхэу, лъэпкъ зэфэшъхъаф пчъагъэхэу, чынальэ зэфэшъхъаф пчъагъэхэр зэхэтэу шытыгъ. Адыгэхэр, Османие къэралыгъор зызэхэзырэ нэужым, афэдиэ хэгъэгу хъугэ пстэуми зэфэшъхъаф лъэпкъыхэм къахэнагэ хъугэ: Тыркуе, Македония, Болгария, Грек, Египт (МЫСЫР), Ирак, Сирия, Иордания, Лебенан, Израил, Либя, фэшъхъафэу Иран, Европа къэралыгъохэр, нэмыкхэри...

Тыркуем исхэри къэлэ зэфэшъхъафыхэм адэсы хъугъэх. Тэдыкли шылэ зы адыгэ купыми, нэбгырэми, ыунаеу тхыдэжъ зимылэ ахэтэп. Мы тэзым, анахь маклэми, Тыркуем ис Адыгэхэр зетеплэгъоу, Лузуняйла ис Адыгэм яунаеу, Адыгэр Анатолием кызыхъагэм шыклэдзагъэу, якъэкхъаклэ, ячылэ гъэпсыклэ, ялэпсэ дзыклэ, унэгъо быныр, унагъохэр зэрэзэфышытыгъэхэр, къэралыгъор, нэмыкхэрэ лъэпкъыхэр къазэрыфышытыгъэхэр зэхэтэу зэ тхыгъор шыклагъэу шыл. Хабзэм, бзэм, тхыдэм, пшысэм, Iортуатэм фэгъэхъыгъэу, тхыгъэу шылэхэр мэклэ дэд. Шылэми Анахь махъанэ зыхэлъым зэр, Зихъни Зэкерия, Гъэсэнмырэ Цивилизацияе псэуклэ, “Zihni, Zekeriya (Jebağı Baj), Çerkesya’da Terbiye ve Sosyal Yaşam” зыцлэ тхылъыр ары ау ащи хэкур къегъэфэдэ. Мы тез лэжыным ымахъанэ, Адыгэм анатолиам шыкхъагэ шъэрэ шъэныкхорэ (150) илэсым ицивилизацияе гъашлэр хэгъэунэфыкхыныр ары.

Хэкум адыгэ факультетхэр ялэу зэрэшытыгъэр, лъэпкъым инасыпыгъошх. Ащ шылэжыагэ шлэн кхъачлэ зилэ адыгэ академикхэр, нэмыкхэрэ Адыгэ культур лэжыахэр, бизнесменхэр, Тыркуеми, Урысыеми зэгупсэ парламентерхэр, къэралыгъохэр адыгэ культурым кыдэлапыкхэ хъухэ къэс шлэн лэжхэр нахь псынклэ хъушт, шлэн лэжыахэрэри нахь чаны хъуштых.

Дунаем тет лъэпкъым, лъэпкъэу уакъыхэнэным игъогу бзэм, хабзэм,

тхыдэ лэжым, гупсальэм (едэбиятым) сэнэхьатым, шІэн лэжым, диным
утелэжахьыныр ары.

Тезыр згьэхьазыры зэхьум кьыздеІагьэ пстэуми, тиакдемицияхэр, ситэз
гьуазэу Доцентэу Унырокьо Мира апэ зэритэуу зэІэрэми сафэхьуахьо, тхьам
псэуныгьэ пытэ кьарет.

ÇERKESLERDE AİLE YAŞAM TARZI (ÇERKESLERİN AİLE İÇİ VE AİLELER ARASI İLİŞKİLERİ)

ÖZET

BAYRAM, Alaattin

Yüksek Lisans, Çerkes Dili ve Edebiyatı Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mira UNAROKOVA

Mayıs 2019, 105 sayfa

alaattin.bayram@gmail.com

Bu çalışmanın amacı, Kayseri, Uzunyayla bölgesinde yaşayan Kuzey Kafkasya kökenli Çerkesleri, Türkiye diasporası genel yapısından koparmadan, aile yapıları, bireylerin aile yaşamlarını, birbirleriyle, komşularıyla ve başka toplumlara olan ilişkilerini ele alacağız. Çerkeslerin Anadolu'ya yerleşim süreçlerinden günümüze değin sıralanan bir zaman akışını göz önünde bulunduracağız. Konuları ele alırken o günden bugüne, gelene kadar diasporada değiştirmeden veya çok az değişikliklerle sürdürdükleri ya da tamamen göstermiş oldukları değişimleri irdeleyeceğiz. Değişimlerin sebeplerini belirtirken konunun özünü bozmadan, olumlu ya da olumsuz tüm olguları olabildiğince aktarmaya özen göstermek vazgeçilmezimiz olacaktır.

Bazen, toplumlar da insanlar gibi içinde buldukları durumların farkında olamayabiliyorlar. Doğup-büyüdüğünüz ailenize yıllar sonra döndüğünüz zaman, ailenizin hal ve hareketlerindeki değişimi belirgin bir şekilde fark etmeniz gibi onlar da sizdeki değişimi mutlaka fark edeceklerdir. Ancak bir arada yaşayan insanların aynı evi paylaşıyor olmalarına rağmen meydana gelen bazı değişimleri fark etmeleri daha zor veya daha geç olacaktır. Evimizde büyüyen çiçeğin büyüdüğünü fark edemediğimiz gibi.

Okuyucu, bu yazının okumasını bitirdiği zaman, hemen yanı başındaki en yakın akrabasının nasıl bir sosyal atmosferden süzülerek geldiğini anlayacaktır. İnsan çoğu kez, değişimin baş döndürücü hızı karşısında ne olup bittiğinin farkında bile olamamaktadır. Ancak, bazı şeylerin farkına varmamız için onun bizlere gösterilmesi gerekmektedir. Bu yazının da onlardan biri olacaktır. Yaşı gereği, bin dokuz yüz ellili, altmışlı yılları hatırlayan insanlar Türkiye ölçeği gibi ülkelerde sanayileşmenin ilk yıllarına şahit olmuş demektir. Doğup büyüdüğüm Malak Köyüne ilk giren "Türk Traktör" marka traktörü hatırlıyorum. Rahmetli babamın altmış yılını, rahmetli dedemin de son on yılını biliyorum. Rahmetli dedem, on beş yaşında zorunlu olarak anayurdundan kopararak Anadolu'ya gelip yerleşen Koblî sülalesinden Hatram'ın oğlu Hamdi Lhaş'tır. (Topal Hamdi). Dikkat çekmeye çalıştığım konu şudur: Benim yaş grubumun, yani en az yarım yüzyılı devirmiş insanların çoğu Anadolu'da ilk dünyaya gelen Çerkesleri görmüş, biliyor ve onların taşıdığı Milli Çerkes Kültürüne şahit olmuş insanlardır. Bu kuşak, aynı zamanda Türkiye özelinde sanayileşme ve bilgi toplumuna geçiş süreçlerini de yaşamış veya şahit olmuş kuşaktır. Bu açıdan bu çalışmada Çerkesya topraklarından Anadolu topraklarına taşınan kültürün ve Çerkes Aile yapısı, aile bireyleri ve bireyler arasındaki ilişkiler arasındaki değişiminin irdeleniyor olması açısından da oldukça büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Kafkasya'dan Anadolu'ya getirmiş oldukları sözünde durma, görgü kurallarına uyma, özgür ve özgün huuk anlayışı, adaletli bir mülkiyet anlayışı, kabul görmüş kurallara uyma, insanla – doğa – eşya üçlüsünü uyum içinde bir arada bulundurabilme, cesaret ve dik duruş... bugün hala medeni alemin ulaşamadığı bu nadide toplumsal değerlerden ne kadarını koruyabilmiş ve ne kadarı niçin ve neden değiştiğinin bilinmesi açısından da son derece önemli bir çalışma olacağı kanısındayım. Haddi zatında bu çalışmanın bu konudan bağımsız yapılması ayrı bir öneme haizdir. Hunharca katledilmiş olan rahmetli Adın O. Erkan, Tarih Boyunca Kafkasya adlı eserinde batılı bazı bilim insanlarından şu derlemeleri yapmış: 'Kuzeybatı Kafkasya halklarından Çerkesler hakkında yazılmış en önemli, kapsamlı ve belgesel eser hiç şüphe yok ki İngiliz James Stanislaus Bell'in 1840 yılında Londra'da "1837, 1838 ve 1839 Yıllarında Çerkesya'da Bir İkametin Günlüğü" adıyla yayınladığı kitaptır. İki ciltlik bu kitap Bell'in özel bir dava sonucu Kafkasya'ya gelişinin anılarıdır. Bell anılarında şöyle yazar: "...Kafkasya'da belli bir kişinin egemenliği yoktur. Tek egemen güç sözdür. Herkes kendini, verdiği söz tutmakla yükümlü görür. - "... Çerkes milleti, şimdikiye kadar tanıdığım, işittiğim ve okuduğum milletlerin hepsinden daha kibar ve naziktir. - "... Çerkeslerde hapisane yoktur. Cezalar mal ile ödetilir. Çerkesya'da toprak mülkiyeti yoktur,

yararlanma hakkı vardır. Müller (Alman-Şair): “... Çerkes gerek yaya gerek atlı olsun, daima yenilmez ve eğilmez bir varlık sahibidir,¹”- demektedir.

Anahtar Sözcükler: Çerkeslerde Yaşam, Xabze, Aile İçi İlişkiler, Uzunyayla ve Çerkesler, Çerkes Sürgünü

¹ Aydın, O. E. “Tarih Boyunca Kafkasya, Çivi Yazıları, 1999

CIRCASSIANS FAMILY LIFE STYLE
(CIRCASSIANS' RELATIONS WITH THE FAMILY, INTER-FAMILY)

ABSTRACT

BAYRAM, ALAATTIN

M.A., PROGRAM IN THE ADYGHE LANGUAGE AND LITERATURE

Advisor: Doç. Dr. UNAROKOVA, Mira

May 2019, 105 pages

alaattin.bayram@gmail.com

The goals of this study are to focus on Circassians who are originally from North Caucasus territory of today's Russia and currently live in *Uzunyayla* region of Turkey and examine, without deviating from the general structure of the Circassian diaspora of Turkey, their family structures, domestic family lives, interactions between individuals, their neighbors and other communities. I consider a timeline starting from the settlement of Cherkessian in Anatolia (the early 1860s) to the present day. During this period, I investigate societal transformations at various levels and present the root causes of such changes without deviating from the main topic of the study.

Sometimes, societies, similar to individuals, may not be aware of the situations that lead to a gradual transformation in their structures. When an individual return back to his/her family after several years of absence, parents will easily recognize the behavioral changes, similarly, returned individual can detect changes in the family members. On the other hand, if individuals live together in the same house, it is harder or takes more time for them to recognize the changes between one another.

Once the reader finishes reading this thesis, I have the hope that the reader will better understand the type of social atmosphere his/her relatives have passed through. Mankind often is not aware of the changing facts in the presence of fast-evolving things. To realize such changes things may need to be pointed out. To that end, I hope this thesis will be a reference for understanding such societal and individual transformations. As someone in mid-sixties, I remember the first industrialization of villages in 1950s and 60s. I can explicitly remember the time when the first tractor, "Turk Traktor", came to my village, *Malak Köyü*, where I was born and raised. I remember the last sixty years of my late father and the last ten years of my late grandfather. My late grandfather Hamdi Lhaş (or *Topal Hamdi*) was the son of Hatram, who was forced to leave his motherland at the age of fifteen and settled in Anatolia. The point I am trying to make is people at my age, have seen and lived with the first generation Cherkessians and observed their national Circassian culture. This generation has further experienced the transition towards industrialization and information age in Turkey. To that end, it is critical to investigate the changes in Circassian culture, family structure, and relations among the individuals. More specifically, some cultural identities include; keeping one's word, following the rules of etiquette, free and unique justice systems, fair property ownership, being brave, and living in harmony with nature and the surrounding things. This study will discuss and examine the extent to which such values have been protected, and the reasons for losing such qualities which have not been adopted by civilizations of today. In his book, *Tarih Boyunca Kafkasya (Circassia Throughout the History)*, Aydın O. Erkan has presented the followings from the western literature written about Circassians: "The most important and comprehensive study was published in London by British author James Stanislaus Bell in 1840 entitled "Journal of a Residence in Circassia: During the Years 1837, 1838 and 1839". This two-volume book tells the memories of the authors when he went to Circassia due to a court order. Bell writes the following: "...In Circassia, there is no clear ruler. Only dominant force is the word. Everyone is responsible for keeping his/her word..." "...Circassian Nation is the kindest and the most polite people I have ever met..." "... "In Circassians, there is no jail. Punishment is paid by goods. There is no property ownership in Circassia, people in need can use available land..." In addition, German poet Muller said: Circassian, horseman or not, never loses or gives up.

Keywords: Life of Circassians, Xabze, Domestic Family Relations, Uzunyayla and Circassians, Circassian Exile

ФЭУЦЭЙ / ITNAF

Сигъогу кысфызэҮсхыгъэхэр: Сянэжъ – сятэжъ... Сятэшыпхъухэу: Нахъо, Щазие (Тхьам гъашIэ кырет) Сятэшхэу: Хъусен, Лалыхъу... Сятэ: Шыкурий... зепстэури дунаем ехыжыгъэх, зепстэуми япсэхэм яфэсэлъытэ; мы тезыр зэкIэрэми япсэхэм афэсэщи.

Ибыдзыщэ кызыҮсылъхъагъэр, гушыIэхэмкIэ, хабзэмкIэ, НыдэльфыбзэкIэ, культурымкIэ, нэмыкIыхэмкIи сыкыдэзхыыгъэ сянэу Лъэпшъау Фэмихъан лъапIэм мы тезыр фэсэщи.

Сыкызыщыхъугъэ, цыф гъэсэныгъэ-лэжынымкIэ университет кампусым фэдагъэ Мэлаки чылэм ыцIэ мы тIэкIум цызгъэIуныр сипшъэрылъэу сэлъытэ.

ТихабзэкIэ уышхъэгъусэ нафэу уфэусэжыныр хэбзэнчъэу щытыми, еджэрэхэми кысфарэгъэгъу, иIахъ кысхэмынэным пае, сикъин кыздэзыIэтыгъэр, хызмэткIэ кыздыIапыIагъэр, сышхъэгъусэ ЩашIэ Хъалимэ гупсэфыныгъэкIэ псэунэу сыфэIаIо.

Мы тез лэжыгъэр, ифитыныгъэ пае ыпсэ емыблэжыгъэ цыфхэм, Адыгэ лъэпкъыр апэ зэритэу пстэуми афэсэгъэшъуашэ, япсэхэм лъытэ шIэжъ афэсэшы.

ЗЭРЭЗЭХЭТЫР / İÇERİKİLER

1. ПЭУБЛЭР / GİRİŞ	1
1.1. ТХЫГЪЭМ ИУШЭТЫН- УШЭТЫНЫМ ИПКЪЫГЪУ (ARAŞTIRMAYLA İLGİLİ GENEL BİLGİLER)	1
1.1.1. Проблемыр / Problem.....	1
1.1.2. Иошлэным Имурад (Çalışmanın Amacı)	2
1.1.3. Ушэтыным Ипкыгыгу (Çalışma Konusu)	3
1.1.4. Практикэмкля Мэхьанэу Илэр / Araştırmanın Önemi.....	3
1.1.5. Ушэтыным Игьунапкь / Araştırmanın Sınırları	3
1.1.6. Тхыгъэм Игьэунэфын / Tanımlar	4
1.2. ЛИТЕРАТУРА / LİTERATÜR	5
1.2.1. Тхылъхэр / Kitaplar.....	5
1.2.2. Шлэныгъэ Тхыгъэхэр / Makale	7
1.2.3. Хэутыгъэ Тхыгъэхэр / Bildiriler.....	7
1.2.4. Тезхэр / Tezler- Makaleler	8
1.3. УШЭТЫНЫМ ИШЫКІЯ / YÖNTEM	9
1.3.1. Ушэтыным Ишапхь / Araştırma Modeli.....	9
1.3.2. Щысэхэр / Evren ve Örneklem.....	10
1.3.3. Ушэтыным Илэмэ-псымэхэр / Veri Toplama Araçları	11
1.3.4. Ушэтыгъэ Угьоиклэр / Verilerin Toplanması.....	11
1.3.5. Иошлэныр Зэрэзэхэтыр / Verilerin Çözümlemesi (Analiz).....	12
2. АПЭРЭ ШЪХЪЭР АДЫГЭ УНЭГЪО ПСЭУКІЭХЭР (ТЫРКУЕМ ЩЫПСУРЭ АДЫГЭХЭМ УНЭГЪО КЮЦЫМ, ЗЭГЪУНЭГЪУХЭМ ЯЗЭФЭЦЫТЫКІ.)	15
2.1. АДЫГЭХЭМ ТЫРКУЕМ ЯКЪИХЪАКІ	15
2.1.1. Къоджэ Тысыплэ Лъэхъух	15
2.1.2. Щагу Гьэлсыклэр	29
2.1.3. Блым Хьуплэхэр.....	30
2.1.4. Іэщрэ – Хьащпэкьрэ.....	32
2.1.5. Хьамбэрэщ	32
2.2. УНЭ ЗЭХЭТЫР	33
2.2.1. Унэм Ишыкля	33
2.2.2. Пытыр	35
2.2.3. Унэжыер	35

2.2.4.	Унэшхор.....	35
2.2.5.	Лэгьуныр.....	36
2.2.6.	Чэхьагьу.....	37
2.2.7.	Хьаклэщыр – Хьаклэщ Культурэр.....	38
2.3.	<i>АДЫГЭ УНАГЪОХЭМ</i>	47
2.3.1.	Адыгэ Зэчылэгьухэм Яздээеклуаклэ, Яменталитет.....	47
2.3.2.	Сабыйхэр.....	59
2.3.3.	Клэлэцыйкьу Джэгүклэхэр.....	63
2.3.4.	Курэжьи.....	63
2.3.5.	Къэмэ хас.....	63
2.3.6.	Ныхьап.....	63
2.3.7.	Тлал.....	64
2.3.8.	Хьанцэгуацэ.....	64
2.3.9.	Сэтару.....	64
2.3.10.	Іанцо (Чын) Къэгъэшъоныр.....	65
2.3.11.	Пклэнашлэ (Клэнашлэ).....	65
2.3.12.	Плал Ешлэн.....	67
2.3.13.	Гъонэжьи.....	67
2.3.14.	Джыз хьурай.....	67
2.3.15.	Клэт Убыт.....	68
2.3.16.	Щыд Клыхь (Шъхьэ клыф).....	68
2.3.17.	Клымэфэ Джэгүклэу Зыгъэджен.....	68
2.3.18.	Сакъ.....	68
2.4.	<i>АДЫГЭ ОЛИМПИАДЭХЭР</i>	69
2.4.1.	Зэдэчъэн.....	70
2.4.2.	Зэпклэгьу.....	70
2.4.3.	Лъэбэкьу Щэ Пклэгьу.....	70
2.4.4.	Клпсэ Зэпэкьудын.....	70
2.4.5.	Тэмэ Мыжъо Дзын.....	70
2.4.6.	Блыпкь Мыжъо Дзын.....	71
2.4.7.	Бэкьу Мыжъо Дзын.....	71
2.4.8.	Мыжъодз.....	71
2.4.9.	Бракъ Ехьыжьэн.....	72
2.4.10.	Іэблыпкь Бан.....	72
2.4.11.	Бэнэн.....	72
2.4.12.	Іэлъын Гъэбылъын.....	72

2.5.	<i>КИАЛЭМРЭ- ПШЪАШЪЭМРЭ (КИЭЛЭ – ГЬУАЛЭХЭР)</i>	73
2.5.1.	Клалэм Иггэсэн.....	73
2.5.2.	Пшъашъэм Иггэсэн.....	77
2.6.	<i>НЫСАЦЭР- УНЭГЬУАКИЭР</i>	81
2.7.	<i>АНЭ – АТЭР</i>	91
2.8.	<i>АНЭЖЬ – АТЭЖЬ</i>	95
3.	КИЭУХ	98
4.	ЛИТЕРАТУРЭР	102

ПХЪАНЭХЭМРЭ СУРЭТХЭМРЭ ЯТХЪАП / ŞEKİLLER

Пхъанэу 1. ГУШЫПЭШЪХЪЭ ХЪАРЫФХЭМРЭ ГУШЫПЭКІЭХЭМРЭ ЯЗЭХЭФЫН ЛИСТ.	4
пхъанэу 2. unesco щынагъо зыхэль дунэе бзе атласым адыгабзэр. ильэс 2002-м	13
пхъанэу 3. Адыгэхэр апэ туркием кыызэкіохэм кыызэкіолагъэ кхъохъ тедзапэхэр зыдэт кьалэхэр. каратащ умар итхыгъэ шэн лэжъым хэт табылэ 18-р ары.....	18
пхъанэу 4. лузуняйла кытитысхыагъэ адыгэ чылэхэмрэ нэмыкі къафкъас чылэхэмрэ ялист ары. тыркуцэхэу хэтхэри кирил алфавиткіэ хэтхагъ.....	20
сурэт 1- лээшэгъу 18.м сафранболу унэ шыангъупчъэ.....	16
сурэт 2- лузуняйла лушьом имап	26
сурэт 3- Мэлаки бирамхэм ятысыІэ план. лузуняйла.....	29
сурэт 4- мэкъу хьацор мэкъощым дэль.....	32
сурэт 5- лузуняйла унэ шъхъангъупчъэ	33
сурэт 6- пхъэ пчъэ зыуль дэльыпІ. дэпкъым хэшІахыгъ.	34
сурэт 7- кобл бирам хьамди ихьакіэщ. Мэлаки, сиархив.....	38
сурэт 8- цуихы зэдкІашищтыгъэ гьукі пхъэіэбжан. интэрнэтым	51
сурэт 9- кьайнар апэрэу кІалэхэрзыщеджэщтыгъэ еджапІэп исурэт. сиархив..	52
сурэт 10- ильэс 1930 лъэхъаным “ <i>Йурттащ Туркче конуц: Зы хэку зэдисхэ, Тыркубзэ шьукъэгущаІ.</i> ” Нэгъуч Хьикмет иархив. Дуджэ.....	53
сурэт 11-. "умар задэ щогэн ихъсан ефэнды" Пынарбашы беледием и архив ..	55

сурэт 12- Пынарбашы (азизие) районым анахь шы дэхэ хэдзын. АДРЕС:
www.kayseri.gov.tr/pinarbasi-12-12 56

сурэт 13- щэщэнай дэсыгъэ хьаткьое пщыу аслъанби икхъэ 1энат1э мыжъор.
ыкьо хъэйри афэдэ кабзэу кьыбгьюдэль. альэкьюацэр укыгъуай..... 57

сурэт 14 1узуняйла коджэ джэназэ. левент каплан иархив..... 58

сурэт 15- мыжъодз. адрэсэр:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/db/weapon_sling_2.jpg/416px-weapon_sling_2.jpg..... 71

1. ПЭУБЛЭР / GİRİŞ

1.1. ТХЫГЪЭМ ИУШЭТЫН- УШЭТЫНЫМ ИПКЪЫГЪУ (ARAŞTIRMAYLA İLGİLİ GENEL BİLGİLER)

1.1.1. Проблемыр / Problem

Проблемыр, Адыгэ- Урыс Зао нэужы, лIэшIэгъурэ шъэ ныкъорэ мэхъушъ, ыпIэ исыжъыным фырямгъэтэу, ихэку рагъэбгыни Анатолиям къифагъэ Адыгэ лъэпкъым ыгу дэкIыгъэ емрэ – шIумрэ къялыгъэ *Адыгэ Унагъо ПсэукIэхэр* ары. Адыгэ лъэпкъым ыныкъорэр хыуаеи хэтыхэу къохъ шхэжыгъэхэмкIэ, ыныкъори шъхьапцIэхэу, лъапцIэхэу, гъаблэм ыгъалIэхэу, пхъэ кужъ джэшъожъхэмкIэ, зыхафэрэ лъэпкъыри, зэрифэрэ хэгъэгури амышIэу Анатолием къызехъэхэ нэуж серювеным ипроблем ары зыгугъ тшIырэр. Лэпкъыр зэхэутыгъ, чылэхэр зэхэзыгъэх, зIахылыхэр зэгозыгъэх, унагъохэр зэбгырызыгъэх, нэбгырэхэр зэщыкъугъэх... Сымэджэныгъэ Iаджалэм, зымафэм нэбгырэ пчагъхэр къызэтырильхьагъэу къатхыжы архив документхэм. Афэдэ пэтызэ Адыгэ унагъохэм яхапIэ убытын, ячылэ гъэпсын, яунэгъо зэтеуцожъын... зэкIэ проблем шъхьалэу щытых.

Проблемым проблемыр къыкIэлъыкIуагъ. Чы унэкIэ унэ гъэтIысыныр, хьаблэ гъэпсыныр, унэгъо зэтеуцожъыныр амыухызэ, 1877-1878 илхэсхэм Османие- Урысые заом, Балкан чIыналъэми Анатолиами, тыгъэ къохъэпIэ лъэныкъом щыпсэурэхэ Адыгэхэр къыхиубытагъэх. Ацъ къыкIэлъыкIоу апэрэ дунэе заом хэфагъэх. Мыщ нахы нахъ джагъохэр зышъхъэ къырыкIуагъэ цIыфхэр псэущтых, шхэщтых, лэжьэщтых, бын унагъо хъущтых, кIалэхэр апIущтых, былымхэр ахъущт, щэн-щэфапIэм кIощтых... Ыбзэрэ ихабзэрэ умышIэрэ къуаджэхэр къыпэлусхэу цыхъ зыфэмышIырэ хымэ цIыфхэм, узфэсакъыжы зэпытызэрэ умышынэу уадезкIощт.

Заохэр, Iэмалынчъагъэхэр, бзэ мышIэныгъэм къыхыгъэ къинхэр, нэмыкIэхэри ялагъэми афызэшIокIырэр ашIэнымкIэ къагъэнагъэп. Зыми кIэлъэлугъэхэп, зыми ехъопсагъэхэп, якIалэхэр рагъэджэным ыуж итыгъэх.

Зэрэадыги адыгаггэм тетэу псэуныр яклэсагь. Хабзэм тетыггэх, рыгушэлаггэх; Нарт пшысэжгхэр, адыгэ орэдыжгхэр, кьоджэхгхэр... хьаклэщ зэлухыггэхэм кымафэрэ чэщ реным шаггэфедагь. Ау, ильэс 1980-мрэ, 2005-мрэ азфагу кьоджэдэгхэр, кьэлэдэс хьухэу зыфежгэхэ нэуж, кьалэхэм адэпхьаггэхэу, нахь маклэ зэрэлггэхэу хьуггэх. Ащи бзэри, хабзэри алаклэзыныр ыггэпсынклагь. Нэмыклэуи лгэпкь зэфэшгхьафхэм унэггэо адихгэхэу раггэжгьагь. Адыгэ унаггэхэр зэпэгьжгэ хьу кьэси, нэбгырэхэри зэпэгьжгэ хьухэу фежгьагь. Мыхэр зэклэми ассимиляциер кьафихыгь. Ащи унэггэхэм язэфышцытыклэ буукьуагь.

Зэклэми анахь лужбор 1923 ильэсым кьышежгэу Тыркубзэм нэмыклэ ньдэлгьыбзэ еггэджэн кьэралыггэо хабзэ зэрэггемылаггэр ары. Мыри проблемым апэрэ шгьыпкь. 2002 ильэсым кьыдаггэкьыггэ канунхэм фэшлыклэ бзэхэр фиты хьуггэхэу фежгьагь; ильэс 2012-м, Дюзджэ Университетымрэ, Кайсери Ерджиес Университетымрэ, Адыгабзэ литература кьутамэхэр кьышцзэлуахын Изын аратыгь. Дюзджэ 2012-м, Кайсери 2019-м Адыгабзэ шараггэхгэу фежгьаггэх. Джащ фэдэу гурыт еджаплэхэм ньдэлгьыбзэ зэфэшгхьафыхэм уащеджэныр фитэу тлушшыггэ гьуггэ. Фэшгхьафэу, унаеу клэлэ еджаплэ уилэмэ дэрс пстэури узэфае ньдэлгьыбзэклэ абггэхьыныри фитэу тлушшыггэ хьуггэ. Мы бзэ луфьыри тезым ипроблемым ашцш.

Адыгэ лгэпкьыр Тыркием кьызэрихьаггэ лгэхьаным кьышежгэу кьоджэдэггэ зышцэггэхэ лгэхьанхэм, адыгаггэх джыри адыгаггэи ахэлгьыгь. Аужырэ ильэс тлоклитлум нахьыбэр кьэлэдэггэ хьуггэх. Джы нэужым зэрэадыггэу кьэнэгьыным ыуж итгх, афызэшлоклырэм фэдиз...

1.1.2. Луфшлэным Имурад (Çalışmanın Amacı)

Адыггэхэр Анатолиам кьызилахьаггэр ильэс шгэрэ шгэныкьорэм блгэкьыгь. А лгэхьаным шыклэдзаггэу, Анатолием якьэкьуаклэ, ячлыплэ убытыклэ, ячылэ ггэпсыклэ зэдыхэтэу, лгэпкьым джырэ кьэс кьикьуггэ гьогур сыдым фэда, сыд фэдэ лгэхьанхэм кьахэкьыггэ, непэклэ луфьыры сыда зытетыр, ыгурэ идунаерэ зтефэ- зтемыфа, проблемыр зытетыр? Мыхэр пшлэныр, зэхэпфыныр ары луфшлэным имурад. Лузуняйла шгөфым шыпсэурэхэ Адыггэхэр

шапхъэу, нэмыкІ чІыпІэхэм ащыпсэурэхэ Адыгэхэри кыдыхиубытэу тхыгъэм мурад иІ.

1.1.3. Ушэтыным Ипкыгы (Çalışma Konusu)

Ушэтыным ипкыгы, Адыгэхэр унэгъо кІоцІым, гъунэгъу унагъохэр зэрээфыщытыхэр, нэмыкІ лъэпкь унагъохэр къазэрэфыщытыгъэр ары. Еж зы адыгэ унагъом ис нэбгырэхэр, анахь цІыкІум щегъэжыагъэу, анахь иным нэсэу бзыльфыгы, хульфыгы язэфыщытыкІэхэр, язедекІуакІэхэр, апэрэ ушэтын пкыгы.

Ящэнырэу, Адыгэр зэрыс къэралыгъом, зыхэс нэмыкІрэ лъэпкыхэр лъэхъан- лъэхъанэу зэтекІыми язедекІуакІэхэр ушэтыным нэмыкІырэ ипкыгъу.

1.1.4. ПрактикэмкІэ Мэхъанэу ИІэр / Araştırmanın Önemi

Мы лэжыгъэм имахъанэ, уахътэмкІэ кІыхы, илгъэсишгъэрэ шъэныкьорэ кыздеубыты. Адыгэ лъэпкыым ихэку кызекІы нэужым Тыркуем кызехъэхэ нэужым лъапсэ зэрэщадзыгъэр, унагъохэр зэрагъэпсыгъэхэр, якІалэхэр зэрапІугъэхэр дыхэтэу ялэжыакІэ, япсэукІэ кыдыхиубытэу, зы къутамэу, зэ плъэгъоу къэуушыкытыныр, ууплъэкІуныр, къэблэжыныр, кІалэхэм апашъхъэ къиплъхъажыныр зы мэхъанэ лъагэкІэ сэлъытэ.

ІофымкІэ зэкІэ пштэмэ, Іоф лэжыр зыфэгъэхыгъэр, апэрэу а зы лъэпкыр ары: Адыгэр. Къэралыгъо хабзэм ыкІуачІэ, хэгъэгум ис лъэпкь пстэуми къазэрэлынэсыщтыр нафэ. Арэу зыхъукІэ, зы лъэхъан горэм, лъэпкыхэм зэдагъэшІагъэр, Іузунаяла ис Адыгэр шапхъэу, тхыгъэр зы пкыгыоу зэхэты хъумэ, тхыгъэ еджэныр зыуухырэм нэуж, Іофыр а лъэхъаным зытетыгъэр гъэунэфыгъэ хъушт. Мы мэхъаныри дыхэль.

1.1.5. Ушэтыным Игъунапкь / Araştırmanın Sınırları

УахътэмкІэ, Адыгэр Анатолием кыхъанхэу кызщегъагъэм илгъэсишгъэрэ шъэныкьорэкІэ узкІэІэбэжыымэ ары. Тарихыр 1860 илгъэсым Кавказым кыщегъэ. Мы уахътэм, Османие Къэралыгъо лъэхъаныри, Тыркуе Республикэ лъэхъаныри кыхъэубытэ.

Темэ тхыгэм игъунэпкъэ, Лузуняйла шьофым щыпсэурэ Адыгэхэр шапхэу, нэмыкІрэ кьалэхэм ащыпсэурэ Адыгэхэри кьыдхиубытэу унагъо быным язэфыщытыкІ, гъунэгъу унагъохэм язэфыщытыкІ, хымэ унагъохэр къазэрэфыщытыщтыгъэр ары.

Чынэлэ гъунапкъэр апэрэу Лузуняйлар ары. Джырэ Лузуняйлар зы Іушьоу къалищ атегощагъэу щыт. А зы шьофым къоджэ 74-рэ ит. Къэлэ зэфэшхьафмэ адэс адыгэ пстэури кьызкІыхиубытэрэр, къэралыгъом кьыдигъэкІырэ каноным цІыф пстэури кьыдхеубытэшъ ары.

Ушэтыным хэт цІыф лыхъужьыр, проблемир ыпшэ дэлэу, бэлахьыр ышхъэ кьызэрыкІуагъэ Адыгэр ары. Модрэ Кавказ лъэпкъыхэри ац игуадзэх.

Тез лэжым нахъ зиубгъушьунэу щыт, ау ахьщэр дыкІыгъоу, ІапыІэгъу нэбгырэхэр къебэкІэу, уахьтэр хэхыгъэ зыхьурэм проектэу ремыкІокІын пае щынагъо хэлъэп.

1.1.6. Тхыгэм Игъэунэфын / Tanımlar

Пхъанэу 1. ГУШЫНЭШХЪЭ ХЪАРЫФХЭМРЭ ГУШЫНЭКІЭХЭМРЭ ЯЗЭХЭФЫН ЛИСТ.

Но	ГушыІэр	Мэхъанэу зыфэхьыгър
1	Іеялэт	Османие Къэралыгъо лъэхъаным къэлэ лаузэ зэпхыгъэ къалэ. Состояние. Стате.
2	Іузуняйла	Османие лъэхъаным Сивас Къалэм епхыгъагъэ шьофыр. Зылъэхъан Римхэр исыгъ. Ац ипэкІи Хьатхэр исыгъэх. Туркие Республика нэужым Кайсери-Пынарбашы, Сивас- Щаркышда, Мараш-Гоксун кьалэхэм ятегощагъэу, ягузыгу иль шьоф. ИчІыпІэ: м2-3330, иракым: м1540-2000 азыфагу, икІахыгъэ: км90 мэху. Адыгъэ къоджэ закІэу 74 зыщэпсэурэ чІыпІэ.

**ПХЪАНЭУ 1. ПЫТХЭН. (DEVAM) ГУШЫНЭШЪХЪБЭ ХЪАРЫФХЭМРЭ ГУШЫНЭКІЭХЭМРЭ
ЯЗЭХЭФЫН ЛИСТ.**

3	Атик Валидэ Султан:	(1525-1583), Пэцтахь и 2. Султан Селим ышъхьэгъусэ, 3. Мурат янэ, Аффэ Нур-Бану Валиде Султан, Италия-Венедик епхыгъэ хыпырыс (хым хэс чыгуа) Корфу шыщ Парос ипхъу. Хьуррэм Султаным Иныс. Лузуняйла, Атике Султаным ицэкІэ пагъэпсыгъагъэ фондум иеу шытыгъ. Адыгэгэ, Туркием кызехьэхэм 2. Абдулхамид Адыгэхэм яунаеу афигощыгъ.
4	Ю.Къ.Ч.	Юукары Къызыл Чевик
5	Ф	Фарси
6	Еп	Инджылыз
7	Фр / Fr	Франсыз
8	Тр	Тырку
9	Ар	Арап
10	TUİK	Türkiye İstatistik kurumu / Туркие Итатистик Къутамэр.
11	FSM	Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi / Фатихь Султан Мэхьмэт Университетыр.
12	A.B.	Avrupa Birliği / Еурупа Зэкъотыныгъэ
13	Ady.	Adyge
14	Kbd.	Kabardey

1.2. ЛИТЕРАТУРА / LITERATÜR

1.2.1. Тхыльхэр / Kitaplar

1958-м ильэсым Истанбул тхыль тедзапIэм кыщыдэкIыгъ. ЫцIэ *Тарихте Кафкасиа / ТхыдэмкIэ Къафкъасияр, Генерал Бэркок Исмаил Хъаккы Паца*. Шэныгъэм пкIэ, адыгэр, Кафкасыр, хэкур, Чэркесыр, лъэпкъыр, лъэпкъэгъур апэрэу зыщызэхэсхыгъэр мыры. Сыныбжь ильэс пшыкIутIу нахь мыхъоу сыгу сихэжукIэ зызгъэзагъэм ып. Джырэ къэс лъэпкъ шIэжыныр къегъэкIэжы. Тхылым аужыпкъырэ пычхэр хэку бгынэным игъыбзэхэкIэ еухы. Тхыдэ лэжыгъэ тхыль.

Гэнырал Мэт Юусыф Иззэт Пацам томитIу хъоу, ильэс 1914-м ытхыгъ. *Кафкас Тарихы / Къакъасым Ытхыдэ* зицIэ тхыльхэр адыгэ – Кавказ Iофым утелэжбахыщтымэ апэрэу тхыльых. Тури, АдыгабзэкIэ зэдзэкIыгъэу осэшхо зиIэ тхыльхэм ащыщ.

Хъаткъо Самир ытхыльгъэу *Черкеслерин Тарихы / Адыгэм Ятхыдэ, Намыток, Айтек, Çerkeslerin Kökeni / Адыгэм Илъанс*, зыфаIорэ тхыльхэр Адыгэ – Кавказ IофымкIэ мыхэр лъапсэу бгъэтIысын фай.

ТезымкIэ тхылым адэтхагъэ зэкIэри ищыкIагъэ хъурэп, ау лэжыгъэм, гупшысэ зэфэшхъафхэр кыгурегъаIо цIыфым.

Адыгэ ХабзэмкIэ, этнологиемкIэ уIабэмэ апэрэу *Унырэкъо Мира, Унырэкъо Рай* агъахъазырыгъэ кыласибгъум тегощагъ, Мейкъуапэ кыщыдэкIыгъэ *Адыгэ Хабзэ (1-9)* тхыльхэр, Адыгэ хабзэм цивилизацияе зэрэхалыр, зэрэоригиналыр, лъэпкъым иунаеу кызэрэфыщытыр къуагъашIэу апэрэ тхыльых. ХабзэмкIэ цIыфыр дунаем кызтехъагъэ уахътэм кыщырегъажьэ, Дунаем ехыжыфэ Адыгэ псэукIэр зафэу кыпфелуатэ.

Зихни, Зекерия, Черкесиам Гъэсэнмырэ Хабзэ ПсэукIэмрэ. «Zihni, Zekeriya (Jabađı Baj). Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış» Тхыльыри, зытхыгъэр ильэс лIэшIэгъум шIокIыгъэми, хабзэ псэукIэмкIэ адыгэр кыуегъашIэ.

Рахъми Туна ытхыгъэ *Хабзэ* зыцIэ тхыльыри социологияе махъанэхэр хэлъэу зы лэжы. Ильэсишгъэрэ шъэныкъорэ мэхъушь Тыркуем ис Адыгэхэм нахъыбэу тхыльхэр атхыныр япшгъарыль. ТыркубзэкIэ зэрадзэкIыгъэ тхыльхэр,

Османие Лъэхъаным щатхыгъэ тхылъхэр, Мухьодин Унал ишлуагъэкIэ ежъ итхылъ тедзапIэ кыщыдэкIыгъэхэр хэпхымэ къанырэхэр бэу мэкIэ дэдэх. Ахэми инахьбэр аужырэ ильэсхэр ары кыздэкIыгъэхэр. Мыщ дэмократиёмкIэ, ахьщэкIэ, шIэжымкIэ Адыгэхэм щыкIагъэ зэряIагъэр къегъэлыагъо.

1.2.2. ШIэныгъэ Тхыгъэхэр / Makale

Гулсер Демир – Семра Полат зэдатхыгъэ **Черкесхэм Ясертификакарэ Языхаблэрэ**². “Gülser DEMİR- Semra BOLAT, Çerkezler’de Kimlik ve Aidiyet” зицIэ ШIэныгъэ Тхыгъэр, 2014-2015 илэсхэм Айдын къалэм епхыгъэ Щевкетие, Сыныртепэ, Чещтепэ (ядыгабзэ цIэхэр хэтэп) къуаджэхэм щашIыгъэ анкетым епхыгъэу непэрэ Туркием ис адыгэ зытетыр дахэу хагъэкнэфыкIыгъ. Бзэри, хабзэри, ассимилациери, аужырэ ильэс тIокIитIур кыыхиубытэу аушэтыгъ. Еджэгъэн фаеу зы къутамэ дах.

Селма Ел – Ахьмэд Гундуз, 19. ЛIэшIэгъум Царым иурысием Адыгэхэр Къызэрафыгъэмрэ Лузуняйла къызэритIысхьагъэхэр (1860-1865) “Selma YEL. Ahmet GÜNDÜZ, XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla’ya Yerleştirilmeleri (1860–1865), тхыгъэри модрэхэм афэдэу Адыгэхэр, Тыркуем къызэрэкIуагъэхэмрэ, Лузуняйла зэритIысхьагъэхэмрэ афэгъэхьыгъэу щыт. Ау ипэрэхэрнахь акадэмия пкIэ зыхэлъхэм ащыщ.

Мыхэм афэшъхьафэуи пчъагъэ **шIэныгъэ тхыгъэхэм** сяджагъ. Ау пачьыхьэмрэ царымрэ унашъоу зэдашIыгъэм, адыгэр ильэсишъэ нэужы хэкум зэрэфаеу ыгъээжъышъунэу зы пкъыгъо хэт хэмытыр зыми кыыхафэрэп. А фэдэ горэ щыIэу къытэIугъэм зыми игугъу ышIырэп, джыри зыми ыгу къэкIырэп.

1.2.3. Хэутыгъэ Тхыгъэхэр / Bildiriler

Адыгэхэм афэгъэхыгъу аужырэ лъэхъаным къыдэкIыгъэ гупшысэтх тхыгъэхэр Илдыз Текник Университетым, Фен Едебият Факультетым икъутамэу Балканымрэ Караденизымрэ Ушэтын Иниститум, **Мэхьмэт ХьоджасалихьIогълу: 1864 Къафкъас Гъэгочынхыр. Къафкъасым Урыс Колонизациер: Заомрэ Хэкурыфымрэ, БАЛКАР & ЫРСЫСА: Истанбул 2014.**

² **Зыхаблэ:** ГупшысэмкIэ ежъ цIыфым зыщышэу зыфильгытэрэр. Социальная идентичность. Aidiyet.

(Mehmet Hocasalihoğlu. *1864 Kafkas Tehcirleri. Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu: Savaş ve Sürgün*, BALKAR & IRCICA: İstanbul 2014) зыцІэ тхылбьым щызэхэугьоягъэу кьыдигъэкІыгъ.

Хабзэм, адыгэ шэным, кІэлэ гэсэным фэгъэхьыгъэу Алфред Адлэр игушшысакІэ ригъапшэзэ лэжьыгъэу тхыгъэхэм ащыщ, Tuğba YIMAZ BİNGÖL. *Çerkes Toplumunda Etiğin Adler Yaklaşımının Temel Kavramları ile İncelenmesi*. FSM.İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi. Sayı&9 Bahar 2017. мы гушшысэтхыри. Именталитет Адыгэ Хабзэм хэль кІуачІэр кьыуегъашІэ.

1.2.4. Тезхэр / Tezler- Makaleler

КьыдамгъэкІыгъэу мастера тези, доктора тези заулэм сяджагъ. Ау Истанбул Университетым *Фетхы Гунгор* итхыгъэ *SSCB Sonrası Dönemde Batı Kafkasya'da Sosyal Yapı ve Değişme, -Adige Toplumı Örneği-* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul-2004. / **СССР Нэужырэ Лъэхъаным КъохъэнІэ Къафкъасым Социаль Зэфэныгъэмрэ ИзехъокІыгрэ, -Адыгэ Гуныр Шъапхъэу-** тхыль кьыдэмыгъэкІ.

Измыр Еге Университетым, *Умар Караташ* итхыгъэ *Çerkeslerin Sivas-Uzunyaıla'ya İskânları ve Karşılaştıkları Sorunlar (H.1277-1287/M.1860-1870)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir-2012, / **Черкесхэр Сивас- Іузунайла ЯщытІысыкІэрэ Къальнэсыгъэ Проблемхэр.** Тхыль кьыдэмыгъэкІ, щыкІагъэ иІэми, анахь лэжьыэшхом ащыщ. Османие архив лэжьхэр, бэу дыхэт, Іузунайла щыпсэурэ нахь шІэныгъэ зыІэхэм заІуигъэкІагъ, ылэжьыэхэрархив документхэм аригъапшэзэ ыушэтыгъ.

Кьыпшъхьэпэтыр огъотыфэ, цІыфым адэдэм кьымышъхьампэштми, нэмыкІ тхыгъэ лэжьхэри еджы. Ахэми уахьтэ ахы. Ау адыгэм ыгъогу насып шІуагъэр хэльэу зэрэхьурэр къэошІэ. Адыгэхэм анахы, мыадыгэу, ау адыгэм фэгупсэхэу, Іофым хэлэжьбахьырэхэр бэкІае хьугъэх. Мыр, адыгэхэр ыгъэгущонэу зы лэжь.

1.3. УШЭТЫНЫМ ИШЫКІЭ / YÖNTEM

1.3.1. Ушэтыным Ишапхь / Araştırma Modeli

Ушэтыным апэрэу темэр *Туркием кыыхьагъэ Адыгэ унагъор* арэу зыхьукІэ, хьугъэ – шІагъэм зэрэщытэу, шІэныгъэр ищыкІагъ. Мы хьугъэ – шІагъэхэр, унэ псэупІэхэр, унагъохэр, щагухэр, хьаблэхэр кызарэукуозэныгъэхэр, сабийхэр зэрапІугъэхэр, зэрэлажьэрэхэр, зэрэпсэугъэхэр, кьэралыгъохэр кьазэрэфыщытыгъэхэр, зэкІэри тхыдэм кыыхэнагъэх. Иофыр арэу зыхьукІэ, ушэтын шапхъэри ащ диштэн фай. Сэри ащ гьэгуищ зэхэкІэу фэзгъэунэфыгъ.

Апэрэ *Ушэтын шапхъэр, шІэжъ шапхъэр*³ (моделыр) ары. Сэ сятэжъэу гьогу зафэ сытрищэнэу кысфэгуІагъэр, ильэс пшыкІутІу слъэгъугъэ, Кобл Хьатрамкьо Хьамди ары. Хьамди зыпІугъэр, ыныбжъ пшыкІутфы нахь мыхьоу Туркием кыыхьагъэ Кобл Бирамыкьо Хьатрамыр ары. КьэсІонэу сызфаер, хэкум кыкІыгъэ культурэр зы Іэбэгъу фэдэу Іагъоу кытпэблагъ, тащ фэдизэу шьэрэ шьэныкьорэ ильэс дэкІыгъэми. Иофыр ащтэу зыхьукІэ шІэжъ ушэтынхэр бэу щыІэн фай.

Тинахьыжъхэм тэщ нахь нахь бэхэр зэрашІэщтыгъэр нафэ. Ащ паекІэ гущыІэм фэупэпщІыгъэхэм, кьоджахь, пшысэжъ, эпос, орэд фэдэ *литература лэжъхэр* зышІэрэхэм зафэбгъэзыныр зы пшгъэрылбыти сэри джащ паекІэ, сипшгъэрыль згъэцэкІэным сьдэгоІагъ. Сятэшыпхьу Щазиер, сянэ Лъэпшау Фэмихьан, Бирамкьо Лалыхьу, Темджан Илмаз, Бирамкьо Исмет, Бирам Саидэ, Хьабыхьу Еулия, Чэчэней Мэд Осман, Кучым Лугкьо Оздемир, Панлы кьуаджэм адэс мухьтар Илхьан Пакер, Мэхьмэт Емин Къайнар ахэтэу нэбгырэ заулэ, Дузджэм НэгьукІ Хьикмэт... нэмыкІхэри ашІэжырэхэм сьдэІугъ, кьязгъэІотагъ, *ушэтыным шапхъэ* фэхьуштхэр тезым кыыхэсылъхьагъэх.

³ **ШІэжъ шапхъэр:** Хьугъэ – шІагъэу, бгъэшІагъэр, плъэгъугъэр, пшІэрэр гукъэкІыжъ пшыныр, птхыжъыныр ары.

Ятлоньрэ *Ушэтын Шапхээр, Јотэжь шапхээр*⁴ ары. Мы кьэсІугьэр тІури *ГушыІэ Шапхээх*.

Анахь льяпІэу пкІэ зыхэльым зыри, архивхэр, тхылххэр, шІэн лэжыгэхэр ары. КьаІорэ, кьатхырэ, яменталитет кьэпшІэн, ямакэ кьыоІун пае, ахэм афэдэ документхэр ууплЫкІун фай.

Арышь, ушэтын шапхээр; зэр гушыІэм факІо, зери тхьапэ тхыгьэхэм факІо.

1.3.2. Щысэхэр / Evren ve Örneklem

Іузунаяла Іушъом щыпсэурэхэ Адыгэхэр, Тыркуем ис Адыгэ лъэпкьыхэр, Къавказым кыкІыгэ нэмыкІырэ лъэпкьыхэри игъо ифэмэ кьыдхиубытэу; нэбгырэхэр, унагъохэр, чылэхэр, хымэ лъэпкьыхэр, Тыркуер ІэнэтІэшхоу, Іузунаяла иунаеу ІэнэтІэ цЫкІоу; сыда ашыгъупшэжыгьэхэр, сыда ныкьоу кьаІэкІэнагьэхэр, сыда ашІэ пэтызэ амыгьэфедэжырэхэр?

Османие кьэралыгъо лъэхъаным, Тыркуем кьыхъуахыгьэ Адыгэхэм ынахыбэ дэдэр адыгабзэ зэрэгущыІэштыгьэхэр. Еджагъэу кьэралыгъом фэлажэрэхэми тыркубзэм рыгущаІэхэми ягущІакІэ зэрэадыгэхэр кьыуигъашІэу щытыгьэх. Шъхьафэуи *Истанбул- Бешикташ Черкес Телану Джэмиети* хасэм Арапыбзэм тешЫкІыгьэу адыгэ алфавит зэрахьагь, Адыгэ еджапІэм шагьэфедагь.

АтІоньрэ, ащэнырэ кІаблэр Тыркуе Ресубликэ лъэхъаным 1950 ильэсым ыпэ кьэхъугьэхэр ары. Ахэми яныдэльфыбзэр куоу, Тыркубзэр жьажьэу щытыгь. Хьульфыгьэхэр ильэс пчъагьэрэ дзэм кьызэрэтыщтгьэхэм пае тыркубзэр нахь агьэфэдэным кьыдэІэпыІагь. Ау анэдэльфыбзэр быгьэфэдэнымкІэ урытхэным нэмыкІ щыкІагьэ фыриІагьэп. Зыгорэхэм тхьапэ афатхын хьумэ, анэдэльфыбзэкІэ рытхэшъугьэхэп. Јтхэн щыкІагьэхэр тыркубзэкІэ рагьэкІыщтыгьэ.

⁴ *Јотэжь шапхээр*: НэмыкІ шІэн, шІэжь зІэхэхэм, пкІэ зыхэль яІорІутэр угъоижыныр ары.

Яплэнырэ кIаблэр 1950-1980 ильэс зэфагум кыхьуахыгьэхэр ары. Тыркубзэр кыдэкIоягь, ау Тыркуем кызихьагьэм щегьэжьагьэу кьалэм адэсыщтыгьэхэм ащыщ нэбгырэ тIэку хэпхымэ зыми ыбзэ IэжIэзыгьэп Iоми хьушт. Мыхэр ятIонырэ Дунэе Заом нэуж кьэхьугьэхэр арышь, бзитIури шIудэдэу агьэфэдагь.

Ятфэнырэ кIаблэр, дээр кьытехьы, демокрациер зигьэкIодыгьэ льэхьаным кьэхьугьэхэр ары. Мы льэхьаным нэуж нэмазщыгь кIапсэр зэпытхьы щыгьыжьыехэр ипхьахыгьэ хьугьэ. Ильэс тIокIрэ пшIыкIутфырэ мэхьу анэдэльфыбзэри, хабзэри льэхьагьэ зыхьугьэр. КIаблэхэр бзэмыIухэу кьэтэджэу ежьагь.

1.3.3. Ушэтыным ИIэмэ-псымэхэр / Veri Toplama Araçları

Сайтэу тIокIым нэсы, ТыркубзэкIэ тхыгьэ тхыльэу 15-м нэсэу, зэдзэкIыгьэ тхыльэу 6, тез тхыгьэу 4, гьэзетэхэр, мазэ журналхэр Iэмэ-псымэхэр залузгьэкIагь, сахэпльагь. Фэшхьафэу Пынарбашы (Азизие) районым сурэт архивым, кьуаджэхэм ялистэ кьэзытырэ зэфэшхьаф сайтэхэр шIэн лэжхэр зэзгьэпшэжьым кьэсыуплIыкIужьызэ сшIыгь.

1.3.4. Ушэтыгьэ УгьоикIэр / Verilerin Toplanması

Ушэтыным ишапхьэ пычым кьыщыстхыгь. Нэбгырэ пчьагьэ залузгьэкIагь. ЩэфапIэу утехьэмэ угу имыльыми зыгорэхэм уаIокIэ. Щэщэнай сымкIуагьэу щытыгьаем пщы зэрэдэсыгьэр умышIэни дыхэллыгь. Ащ фэгьэхыгьу ихапIэу зыщыпсэуштыгьэр, икьэ, кьэмыжьо IанатIэм тэдзагьэ тамыгьэм цIыфэр фэзы. КьыпфаIуатэ Iофыр зэрэщытыгьэу ашIэрэхэр. Фэшхьафэу Мэлаки, Кьайнар, Хэусау, Ньбэрнэкой, Кьучы, Панлы кьуаджэхэм ськIуагь, Адыгей ТВ-ым ГьукIэлI Суссан, ЕхьулI Мадин сигьусэхэу. ШIэныгьэ иIэу зыфаIорэхэм залузгьэкIагь. Панлым, кьэм апэдэдэ агьэIылыжьыгьэ Бэрзэк Нэгьой икьэ мыжьорэ тетхагьэхэмрэ мыукьэзэныгьэу кьэнэщтыгьэ. Мыхэр а зекIогьур арэп, ау 2014 ильэсым кьыщыкIэдзагьэу зэфэсхыгьэх.

ПшIэным пае, Iузунайла кьитIысхьагьэ кьуаджэхэм ялистэ, льэпкьы лIакьо зэтекIхэр, табылэу згьэхазырыгь, тезым хэтых.

1.3.5. Иофшэныр Зэрээхэтыр / Verilerin Çözümlemesi (Analiz)

Ушэтыныр моштэу зэтекы:

Пэублэр Тхыггэм иушэтын- ушэтыным ипкьугъ шъхьаитлоу зэтекы. Ушэтыным Ипкьугъо кIэгъ шъхьаIэу 6, *Литература* КIэгъ шъхьаIэу 4, *Ушэтыным ишIык*, кIэгъ шъхьаIэу 5

Темэр зэрэкIокIыщтым фэгъэхыгъу кIэгърэ шъхьаIхэр яIэу, анэ кьутэмищэу зэтекы: *Адыгэхэм Туркием ЯкъыхьакI*, кIэгъ шъхьаIэу 5, *Унэ Зэхэтыр*, КIэгъ шъхьаIэу 7, *Адыгэ Унагъохэр*, кIэгъ шъхьаIэу 8. Мыхэми 32 ихэрэ шъхьаIхэр акIэт. Фэшъхьафэу *КIэух / Sonuç ve Öneriler, Литературэр / Каунакса хъухэу зэтекы*.

Ушэтыныр зэрэстхыггэм фэдэу апэрэ кьутамэр⁵ тфэу зэтекы. Мыщ нэужым тхыггэр нахь гурылогъошIу хьуным пае Иофшэныр зэрээхэтыр шъхьаф-шъхьафэу кьэптхыныр ыпэ изгъэшъыгъ.

Зигугъу тшIырэ, Франсыз архелогия шIэныггэлэжъэу Jacques de Morgan, «*Дунаем ыунаеу орижыналь культур зилэ лъэпкьыплIым языр арэу* зыфиIорэ Адыгэ лъэпкьыр ары. Тыркуем кызэкIохэм яныдэльфыбзэ аIулыгыгъ; яхабзэ, якультур, альэкьуацIэ ашIэу, зэчылэгъоу щытыггэх.

Ильэс 1980-м ыуж кьэхъуггэ цIыфхэм адыгабзэр зышIэрэ %20 фэдиз хьумэ ары ныIэп. Хабзэр зэхахыгъ, хэкур зэхахыгъ джыри зэрагъашIэ. Чылэхэм адэс нэбгырэхэр %7,8-р ары. Аныбжъ шъэныкьом кьыщыкIэрэп. УНЕСКО (UNESCO) ильэс 2002-м ышIыггэ истатистикэмкIэ⁶ кьыггэлыагъорэр мыры. Зэрэ адыгэу ыбзэ рыгушаIэрэр, зы миллионым нэсы ау Дунаем тет адыгэхэр пштэмэ миллион 5- 8 хьоу алъытэ.

⁵ **Кьутамэ:** блок, юныг.

⁶ UNESCO Dünya Dilleri Atlası [<http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-1064.html>] (1 Haziran 2018)

ПХЪАНЭУ 2. UNESCO ШЫНАГЪО ЗЫХЭЛЬ ДУНЭ БЗЕ АТЛАСЫМ АДЫГАБЗЭР. ИЛЪЭС 2002-М

<i>Dilin adı</i>	Adige (en), Adiga (fr), Adiga (ara), адыгейский (ru)
<i>Alternatif isimler</i>	Adigece; Batı Çerkes
<i>Dirilik</i>	Savunmasız
<i>Konuşmacı sayısı</i>	300000 Çeşitli kaynaklara dayalı taviz rakamı; 2002 Rus nüfus sayımına göre 129.419 artı diaspora topluluklarında çok sayıda konuşmacı
<i>Konum (lar)</i>	Adıgey Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'ndaki komşu bölgeler ve Türkiye, Orta Doğu ve Batı Avrupa'daki birçok diaspora topluluğu
<i>Ülke veya bölge</i>	Irak, İsrail, Ürdün, Rusya Federasyonu, Suriye Arap Cumhuriyeti, Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, Türkiye
<i>Koordinatlar</i>	Lat: 44.9181; uzun: 39.7485
<i>Karşılık gelen ISO 639-3 kodları</i>	Ady.
<i>Dilin adı</i>	Kabardei-Cherkes (en), kabarde-tcherkesse (fr), kabare (ler), кабардино-черкесский (ru)
<i>Alternatif isimler</i>	Kabardey
<i>Dirilik</i>	Savunmasız
<i>Konuşmacı sayısı</i>	650000 Çeşitli kaynaklara dayalı taviz rakamı; Rusya Federasyonu 2002 nüfus sayımında 587,547

ПХЪАНЭУ 2. ПЫТХЭН (DEVAM). UNESCO ШЫНАГЪО ЗЫХЭЛЬ ДУНЭЕ БЗЕ АТЛАСЫМ АДЫГАБЗЭР. ИЛБЭС 2002-М

<i>Konum (lar)</i>	Rusya Federasyonu'ndaki Kabardey-Balkar Cumhuriyeti ve Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nin yanı sıra Türkiye ve Orta Doğu'daki diaspora toplulukları
<i>Ülke veya bölge</i>	Rusya Federasyonu, Türkiye
<i>Koordinatlar</i>	Lat: 43.7393; uzun: 43.4289
<i>Karşılık gelen ISO 639-3 kodları</i>	Kbd.

Адыгэхэр, Тыркуем кызехъэ лъэхъаным унагъо пэпч 5.5 нэбгырэ атефэщтыгъэ еЮшь къетхыжбы, зыгугъу тшырэ доктора тезым. Ау, а лъэхъанхэм унагъохэрзэпэблагъэу щытыгъ, ыджы унагъохэр мыадыгэхэм ахэпхъагъэу мэпсэух. СтатистикэмкIэ зэрэ Тыркуе зэрэхъугъэр 7,8 %р къуаджэм къадэнагъ. Джыри зэ Тыркуем ис Адыгэхэм къэлэ псэукIэм фэгъэхьыгъэу хэIыпIэ гьогу зэрагъэгъотыжбын фай.

2. АПЭРЭ ШЪХЪЭР

АДЫГЭ УНЭГЪО ПСЭУКІЭХЭР (ТЫРКУЕМ ЩЫПСУРЭ АДЫГЭХЭМ УНЭГЪО КЮЦЫМ, ЗЭГЪУНЭГЪУХЭМ ЯЗЭФЭЩЫТЫКІ.)

2.1. АДЫГЭХЭМ ТЫРКУЕМ ЯКЪИХЪАКІ

2.1.1. Къоджэ ТысыпІэ Лъэхъух

Мыщ еджэрэхэмэ, Адыгэхэр егъашІэми Тыркуем исыгъэх фэдэу къышІомышІынэу, къызэрыхъагъэ хэгъэгумрэ къызхэхъагъэ лъэпкъыхэмрэ ежырэ зэфэшъхъафыхэу зэрэщытыр пшІэным, хъугъэ-шагъэр нахь тырээу къыбгурыІоным паекІэ, апэрэ лъэбкъу дзыгъохэр пшІэмэ, тезыр нахь гурыІогъушІу фэхъушт.

КъаІотэжбы; Адыгэхэр Анатолием къызехъэхэм, къыздихъагъэ хэгъэгури, къызхэхъагъэ лъэпкъыри хымэу зэрэфыщытыгъхэр. Адыгэм ихэку ышъхъэ фимытыжъэу ыбгынэ зэхъум, апэрэ бэлахъэу яІагъэр ХышуцІэ зэпрыкІыныр арыгъэ. Адыгэ лъэпкъым инахъбэр Осмэн Емпэрие Хэгъэгум лъэбкъу къырадзи, алъакъо чІым зынэсыхэ нэужым, мэфэ зытІузыщэ дэкІыгъ-дэмыкІыгъэу зэхэтІысхъэхи, унашъохэр ашІыгъ, чэнджэш⁷ зэдашІыгъ.

ХапІэ⁸ ашІыщт чІыпІэхэм анахъышІухэр, цІыфэу щыпсэурэхэм яшэн-хабзэхэр, хэгъэгум ыклимат зытетыр, псы зыщагъотыщтыр, нэмыкІхэри зэрагъэшІэнэу нэбгырэ заулэ лЫкІоу хадзыхи, къэралыгъом псэупІэу ыпэкІэ агъэнэфагъэхэр зэрагъэльэгъунэу пІыакІохэр аІофытагъэх. ЛЫкІохэр мэфэ заулэ нэуж шъофым щытІысыгъэ Адыгэ купым къахэхъажыгъэх.

⁷ Чэнджэш: зэхэупчІахъын.

⁸ ХапІэ: Узщыпсэуэу, узщыбэгъошт чІыпІэ

УпчIагъэ нахь лЫжъ Тхьаматэу ахэтым ащыщ горэ. Джэуапэу кытыщтым фэгумэкIыхэу, яIушыгэмрэ ягубзыгъагъэрэ апэ ытэу... ПлъакIо кIуагъэхэмэ якупзещэ⁹ кыльгэгъугъэхэр зэрэщытэу къафIотагъ.

“Уемзэгъыщтыми зегъээзэгъыщт, тымышIэрэ хэгъэгум зэхэдз пшIынэуи щытэп. Чыгуми удэлажъэмэ кыбдэлэжъыщт, огури дэгъу, хэпIуахьын шIагъо щыIэп, Къафкъасэр гум кьегъэкIы,”-ыIуи джэуап кытыгъ, лЫкIо пащэм.

Тхьаматэр кьеупчIыгъ: *“Адэ мышIагъоу зызэбгъээзэгъынэу щыIэр сыдра?”*-ыIуи.

Купзещэм, *“шIагъуа– мышIагъуа сэ сшIэрэп; ащ шьо пкIэ фэшъушI. Къоджэ заулэмэ адэт унэхэм яшхьангъупчъэхэр кIыбымкIэ, пчъэхэр яI. Чэщрэ зэфашIыжъы, кIоцIымкIэ кыырагъэтыжъэу зэрэщытыр тшIогъэшIэгъонэу зэдгъэшIагъ,”*- ыIуагъ лЫкIо лЫм. (сурэт 1)

СУРЭТ 1- ЛЭШЭГЪУ 18.М САФРАНБОЛУ УНЭ ШЪАНГЪУПЧЪЭ

Нэужым, *“Адэ арымэ зы чIыпIэ щыпсэурэ цIыфым афэдизэу цахь зэфамышIырэмэ, тэри цахь кытфашIынэу тыхаплэрэп Iофым, мафэ ипэ нэмыкIрэ амалхэм ауж тижъугъахь,”*- аIуи хапIэ, шьоф нэкIхэм зырагъэфагъ.

АрынкIи хьун, ау Османие архивмэ уяплымэ кьэралыгъом икьэбарынчъэу зыри, зыми тIысыгъэп. Ау афызэшIокIырэм фэдизкIэ

⁹ Купзещ: Нэбгырэ купэр зезыщэрэ. Куптхьаматэ. Пащэ.

кызэрэдегагэхэр кьатхыжы. Умар Караташ идоктор тез; “Тысыпэ зэлухыным кьэралыгьом ишлуагьэу хэльыщтым фэшхьафэу лушьом кьитыэсхьащт хьаджрэтхэм (гочмэн) фай-фэмыя яупчыхэзэ рэзэныгьэ кьазарлахыгьэр тэльэгьу. Лузыняйла лушьом, Адыгэу кьэгочыгьэхэм ащыщэу нахь тетыгьо зиэ нэбгырэхэр плякло агьаклохи кьауплыкьлугь, агу рихьыгь, а лушьом итлысхьэнхэу зэрэфаехэр адагь (кьабыл ашыгь).” елошь архивым кьыхихыгьэу кьэтхыжы.¹⁰

Шхьафэуи, хаджрэтхэр зьдэтлысыщт чыпэхэм кьэралыгьом ицахы, ынаи тэльэу хэбзэ уфагьэкэ зэригьэтлысыгьэхэм идокумантхэри щылэх. Шхьафэуи кьэтхыжы Умар Караташ: “*Мэджлис-и Вала (Махькемеишхо), министрехэм ярапорхэми япльызэ, Сивас¹¹ Иеялэтым¹² (Област) епхыгьэ Лузуняйла (Адыгэ) хьаджрэтымэ афагощынэу 1861 Шышхьафум и 28 м фигьахьыгь. Мэджлис- и Валам ыгьахьыгьэ тхьапэм, Лузуняйла лушьом цагьэпсыщт чьлэхэм, кьуаджэ адэсыщт унагьомэ янае **Атик Валидэ Султан¹³** ифонд епхыгьэ чыгур осэнчэу Адыгэ хьаджрэтхэм аратынэу кьэралыгьом Сивас Иеялэтым (Область) Лузын ритыгь.*”¹⁴ елошьы.

Адыгэхэр 1861 ильэсым ятёнырэ ызыкьом щыкэдзагьэу хьоеу кьаклохэу зежьэхэм, Османие Кьэралыгьом хигьэунэфыкыгьэ зэфэшхьаф чыпэхэм, фэмыехэу зыри ыгьэтлысыгьэп, агу а хэгьэунэфыкыгьэ чыпэхэм зыфаер хахыным, хахыгьэ чыпэр зэблахужьыным фитыгьэх.

Адыгэхэр хэкум кьимыкыхэзэ апэ хэгьэгу плякло лыкьохэр кьагьэклагь. Апэдэдэ, Абадзэхэр (Абхьазхэр), нэужым Кьэбэртайхэр 1861 ильэсым хьоеу кьэклагьэх. Арагьэллэгьугьэ чыпэхэр агу зэрэрихыгьэхэр Сивас Валиим 1860.04.29 мафэм телеграфкэ Истанбул хьыкумэтым кьэбарэу регьэу. Лыкьохэр загьаклохэм, Тыркуе хэгьэгур кьаплыхьагь, зыфэе чыпэу

¹⁰ Karataş, Ö. *Çerkeslerin Sivas-Uzunyayla'ya İskânları ve Karşılaştıkları Sorunlar* (H.1277-1287/M.1860-1870), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 2012

¹¹ **Сивас**: Османие еппарие лээхьаным кьэралыгьом икрай, ьджы туркием икьалэ.

¹² **Иеялэт**: Кьэлэ пчягьэ зэпхфгьэ кьал.

¹³ **Атике Валидэ Султан**: (1525-1583), Пэштахь и 2. Султан Селим ышхьэгьусэ, 3. Мурат янэ, Аффифэ Нур-Бану Валиде Султан, Италия-Венедик епхыгьэ хьпырыс (хым хэс чыр) Корфу щыц Парос ипхьу. Ицлэ Сесилиа Вениер Баффо. Иныбж 11-12 фэдизэу кьохьдзэпц Барбарос есырэу Истанбул есыр шапэм щасщэфы, джариуе сараим ящэ. Хьуррэм Султан икьо 2. Селим шхьэгьусэ фэхьу. Сарай хабзэмкэ султан хьурэм яни “Валидэ Султан” мэхьу. Мыщи мэхьанэу илэ: Султаным ян.

¹⁴ Караташ, У. Я 9. Чэрытхэм зыгугь тшыгьэр. Нэгубьго: 19-20

Лузунайла шьофыр агу рихьыгъ. Фэмыехэмэ чыпIэхэр зэблахъужьыным зэрэфитыгъэхэр зэрытэу тхьапэхэр зэрэщыIэхэр къетхыжы Каратащ Умар.¹⁵ Мы лъэхъанхэр ары Адыгэ лъэпкъыр зэхээу, пэщэнчъэу къанэу, унагъохэр зэхэтакъоу зежъэрэ. Непэ Тыркуем ис зэльэкъогъухэр, къэлэ зэфэшъхьафхэм зэрэщыпсэухэрэм мыр къеушыхъаты.

1861-рэ илъэсым шышъхьаIум и 18 нэс Адыгэ хьаджрэтхэр зэкIолаIагъэ къалэхэм ялистэхэр къетхыжы Къаратащ, Умар.¹⁶ Ахэм инахьбэрэ мы листэм хэт къалэхэм къадэмынэхэу нэмыкIрэ къалэхэми кIуагъэх.

пхъанэу 3. Адыгэхэр апэ туркием къызэкIохэм къызэкIолаIагъэ кхъохъ тедзапэхэр зыдэт къалэхэр. КАРАТАЩ УМАР ИТХЫГЪЭ ШIЭН ЛЭЖЬЫМ ХЭТ ТАБЫЛЭ 18-Р АРЫ

Хьаджрэтхэр Румелим зыдагъэтIысыгъэ чыпIэхэр:	Едирне, Селаник, Сироз, Самаков, Костендил, Текфурдагъы, Даркую, Видин, Драма, Варна, Костенджэ, Меджидие, Семендир, Шумну, Килидие, Ислиме, Тулджа, Силистрэ, София, Лофджа, Иззеттин, (Дом пэблагъ), Ниц.
Хьаджрэтхэр Анатолиам зыдагъэтIысыгъэ чыпIэхэр:	Конья, Кастамону, Сивас, Синоп, Джаник, Трабзон, Болу, Анкара, Ерзурум, Бурса, Бига, Урфа, Сарухъан, Ментеше, Хьарпут, Измит, Виранщехьир, Адана, Измир, Кутахья, Кареси (Балыкесир), Айдын, Каза-и Ербаа.

Апэдэдэ Адыгэр Анатолием къызехъэ лъэхъаным къуаджэ тIысыкIэхэм ягъуатэ¹⁷ щэу зэтэкIы.

- Чылэхэри, чылэхэр зытет шьофхэри Кавкас лъэпкъэ закIэ зэхэтхэу... Лузунайла фэдэу,
- Къуаджэхэр зы лъэпкъэ закIэу зэхэхэу. ЗэпIус къуаджэхэр лъэпкъэ зэфэшъхьафхэми Тыркуем къитIысхьагъэ Адыгэ къуаджэм

¹⁵ Каратащ, У. Я 9. ЧIэрытхэм зыгугъ тшыгъэр. Нэгубгъо: 28-34

¹⁶ Каратащ, У. Я 9. ЧIэрытхэм зыгугъ тшыгъэр. Нэгубгъо: 8, Табылэ: 18

¹⁷ Гъуатэ: Гъотыгъэ зыгорэр. Особонность зыфIорэ.

инахыбэрэр мыщ фэдагъ.

- Къоджэ зэхэпхьагъэу зэрэзэпэлусхэм фэдэу, къоджэ кIоцIхэри зэхэпхьагъэу щыс чылэхэр. Мыщ фэдэу щыт къуаджэхэр 1. Дунэе заом нэужы Тыркуе Республикэр агъэпси Балканым къыкIышыгъэ Тыркухэр Адыгэ къуаджэхэмэ ахагъэтIысхъэ нэужым хъугъэ.

Кемал Карпат къетхы, *“илъэс 1859-1879-хэм азыфагу инахыбэрэ Адыгэу миллионитIу (2.000.000) ышхъэ фильтэу Туркием къэкIугъэх, мыщи миншйтфыр (500.000) гъогум телIыхьагъэу къетхыжбы.”*¹⁸ Ащи Караташ Умар дырегъаштэ.

Кавказым къыкIи Iузунайла Iушъом къытIысхьагъэ къуаджэхэр Тыркуем къакIохэ зэхъум хы гъогуа, хьауми чIы гъогуа къызэрыкIуагъэхэр? Мыри къэзгъэунэфырэ Измыр Егъе Университетым, Караташ Умар щитхыгъэ идоктора тезэу зигугъу сшIыгъэр ары. Листэм хэт къуаджэхэр Османие Къэралыгъо лъэхъаным Сивас вилаетым (Областым) епхыгъэу щытыгъэх. Листыр иджбырэ Тыркуе къэралыгъом зэригъэпсыгъэр къыдигъэлъагъоу сытхыгъ, еджэрэм нахь псынкIэ фэхъуным пае. Ыджбырэ зэрэщытым уеплбымэ, шъофыр зы чIыпIэ зэхэтэу ау къуаджэхэр къэлэ зэпэшхьафитIум атегощагъэу щыт: Кайсери, Сивас. Районхэри плIы мэхъух: Пынарбашы (Азизие), Щаркышцла, Кангал, Гурын.

Мы къалэхэм япхыгъэу, ау Iузунайла шъофым химыубыгъэрэ къуаджэхэр листэм хэзгъэхьагъэп. Шъхьафэу Пынарбашы (Азизие) районри листэм ыхэкIэ кIэстхэжыгъ. Зэрэ районэу апэдэдэ Адыгэхэр Тыркуем къыхъэхи зэрэдэтIысхьагъэхэр, непэкIи зэрэдэсыхэмэ пае. Листыр згъэхьазыры зэхъум нэмыкIым аыгъэ листэм щыкIагъэу хэтхэри изгъэкъужыкIэ сшIыгъэ.

¹⁸ Yel, S.– Gündüz A. XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860–1865), атхыгъэ тезым гушыIэр къиушыхьатэу “Karpat, K. (2010). Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler, İstanbul, Timaş Yayınları.” Тхылыр къегъэлъагъо.

ПХЪАНЭУ 4. ГУЗЫНЯЙЛА КЪИТИСХЪАГЪЭ АДЫГЭ ЧЫЛЭХЭМРЭ НЭМЫКИ КЪАФКЪАС ЧЫЛЭХЭМРЭ
ЯЛИСТ АРЫ. ТЫРКУЦЭХЭУ ХЭТХЭРИ КИРИЛ АЛФАВИТКИЭ ХЭТХАГЪ.

Ну.	Къалэр	Райпоныр	Къоджацэр	Лъэпкъыр	Гъогу ЗэрыкIуагъ эхэр
1	Кайсери	Пынарбашы	Панлы Панкъой	Абзах	Хы
2	Кайсери	Пынарбашы	Чукурюрт ?????????	Абзах	Чы
3	Кайсери	Пынарбашы	Акорен Пэдысие	Хьатыкъуай	Чы
4	Кайсери	Пынарбашы	Аквиран Фэдысие	Хьатыкъуай	Чы
5	Кайсери	Пынарбашы	Айгормэз/ Хьытякъой	Хьатыкъуай	Чы
6	Кайсери	Пынарбашы	Деведереси Пэдсыежъый	Хьатыкъуай	Чы
7	Кайсери	Пынарбашы	Черкес Согъутлю ????????	Хьатыкъуай	Чы
8	Кайсери	Пынарбашы	Демирджорэн Хьадж Исхьакъ къой (Хьаджсхьакой)	Хьатыкъуай	Чы
9	Кайсери	Пынарбашы	Черкес Кушчу Къучы	Хьатыкъуай	Чы
10	Кайсери	Пынарбашы	Джинлиорэн Ныбэрнэкъой	Хьатыкъуай	Чы
11	Кайсери	Пынарбашы	Инлиорэн Хэусай	Хьатыкъуай	Чы
12	Кайсери	Пынарбашы	Терсакан Лакъ Хьаблэ	Хьатыкъуай	Чы

ПХЪАНЭУ 4. ПЫТХЭН (DEVAM) ИУЗЫНЯЙЛА КЫТТЫСХЪАГЭ АДЫГЭ ЧЫЛЭХЭМРЭ НЭМЫКІ КЪАФКЪАС
ЧЫЛЭХЭМРЭ ЯЛИСТ АРЫ. ТЫРКУЦЭХЭУ ХЭТХЭРИ КИРИЛ АЛФАВИТКІЭ ХЭТХАГЪ.

13	Кайсери	Пынарбашы	Къайнар Ныбэбгъой/Соб эй	Хьатыкьуай	Чы
14	Кайсери	Пынарбашы	Кавак Лыпи Хьаблэ	Хьатыкьуай	Чы
15	Кайсери	Пынарбашы	Бесерек Щэцэнай	Хьатыкьуай	Чы
16	Кайсери	Пынарбашы	Малак Мэлаки	Хьатыкьуай	Чы
17	Кайсэри	Пынарбашы	Каракоюнлу	Къэбэртаи	Хьаблэу Районым хэхажы
18	Кайсери	Пынарбашы	Кылыч Мэхьмэт Къылычбий Хьаблэ	Къэбэртаи	Хы
19	Кайсери	Пынарбашы	Карабогъаз Аслан Хьаблэ	Къэбэртаи	Хы
20	Кайсери	Пынарбашы	Хьалитбейорэн Къунацей	Къэбэртаи	Хы
21	Кайсери	Пынарбашы	Ени Ясыпынар Жаныкьой	Къэбэртаи	Хы
22	Кайсери	Пынарбашы	Хьайрие Жанмырзей	Къэбэртаи	Хы
23	Кайсери	Пынарбашы	Иучпынар Хьатуыжкьой цыкы	Къэбэртаи	Хы
24	Кайсери	Пынарбашы	Яхьябей Хьатуыжкьойш хо	Къэбэртаи	Хы
25	Кайсери	Пынарбашы	Тахьта Копру Клурацын Хьаблэ	Къэбэртаи	Хы
26	Кайсери	Пынарбашы	Пазарсу Анзорейцыкы	Къэбэртаи	Хы

ПХЪАНЭУ 4. ПЫТХЭН (DEVAM) ИУЗЫНЯЙЛА КЪИТЫСХЪАГЪЭ АДЫГЭ ЧЫЛЭХЭМРЭ НЭМЫКІ КЪАФКЪАС
 ЧЫЛЭХЭМРЭ ЯЛИСТ АРЫ. ТЫРКУЦІЭХЭУ ХЭТХЭРИ КИРИЛ АЛФАВИТКІЭ ХЭТХАГЪ.

27	Кайсери	Пынарбашы	Метхъие Мударей	Къэбэртаи	Хы
28	Кайсери	Пынарбашы	Юкары Карагоз Мэхъэрэ Хъаблэ	Къэбэртаи	Хы
29	Кайсери	Пынарбашы	Къафтангыен Анзорей	Къэбэртаи	Хы
30	Кайсери	Пынарбашы	Іески Яссыпынар Шъэныбей	Къэбэртаи	Хы
31	Кайсери	Пынарбашы	Ю.Къ.Ч. ЖэщХъаблэ	Къэбэртаи	Хы
32	Кайсери	Пынарбашы	Гъебелек Къотхъалей	Къэбэртаи	Хы
33	Кайсери	Пынарбашы	Юкары борандере Ехллыкъой	Къэбэртаи	Хы
34	Кайсери	Пынарбашы	Бюк Гумушгун Апшоу Хъаблэ	Къэбэртаи	Хы
35	Кайсери	Пынарбашы	Кучук Гумушгун Биркъутей	Къэбэртаи	Хы
36	Кайсери	Пынарбашы	Іорэнщехъир Къундэтей	Къэбэртаи	Хы
37	Кайсери	Пынарбашы	ДикилитаИнал Къой	Къэбэртаи	Хы
38	Кайсери	Пынарбашы	Хылмие Бэщкъэээкъ Хъаблэ	Къэбэртаи	Хы
39	Кайсери	Пынарбашы	Кыркгъечит Жъиеякю	Къэбэртаи	Хы
40	Кайсери	Пынарбашы	Тащолук Хъапэщлей	Къэбэртаи	Хы
41	Кайсери	Пынарбашы	Тащлы Гъечит Тохъ Хъаблэ	Кэбэртаи	Хы

ПХЪАНЭУ 4. ПЫТХЭН (DEVAM) ИУЗЫНЯЙЛА КЪИТЫСХЪАГЪЭ АДЫГЭ ЧЫЛЭХЭМРЭ НЭМЫКІ КЪАФКЪАС
ЧЫЛЭХЭМРЭ ЯЛИСТ АРЫ. ТЫРКУЦЭХЭУ ХЭТХЭРИ КИРИЛ АЛФАВИТКІЭ ХЭТХАГЪ.

42	Кайсери	Пынарбашы	Юкары бэйчаыр Маргъощей	Къэбэртай	Хы
43	Кайсери	Пынарбашы	Юлуккая/Похъре нк Жанботей	Къэбэртай	Хы
44	Кайсери	Пынарбашы	Сач Іаягы/Безко Къунащ Хъаблэ	Къэбэртай	Хы
45	Кайсери	Пынарбашы	Щэрэфие Астемирей	Къэбэртай	Хы
46	Кайсери	Пынарбашы	Іузунпынар Инырыкъой	Къэбэртай	Хы
47	Кайсери	Пынарбашы	Ягылыпынар Жьэрэцтей	Къэбэртай	Хы
48	Кайсери	Пынарбашы	Курбалык ШыкІэбэхъой	Къэбэртай	Хы
49	Кайсери	Пынарбашы	Ащагыбейчаы р Шыпц Хъаблэ	Къэбэртай	Хы
50	Кайсери	Пынарбашы	Ащагы Карагоз Къост Хаблэ	Къэбэртай	Хы
51	Кайсери	Пынарбашы	Ащагы борандере Чэчэн Жанботей	Къэбертай Чэчэн	Хы
52	Кайсери	Пынарбашы	Бюк къабакътепе Тамбий Хъаблэ	Къэбэртай	Чы
53	Кайсери	Пынарбашы	Кыркпынар Сасих Хъаблэ	Къэбэртай	Хы
54	Кайсери	Пынарбашы	Къарахъалка Мэртэзей	Къэбэртай	Хы
55	Кайсери	Пынарбашы	КъаракъуюЩэгъ эмэй/ Шыгъэлыгъо	Къэбэртай	Хы

ПХЪАНЭУ 4. ПЫТХЭН (DEVAM) ИУЗЫНЯЙЛА КЪИТЫСХЪАГЭ АДЫГЭ ЧЫЛЭХЭМРЭ НЭМЫКІ КЪАФКЪАС
ЧЫЛЭХЭМРЭ ЯЛИСТ АРЫ. ТЫРКУЦЭХЭУ ХЭТХЭРИ КИРИЛ АЛФАВИТКІЭ ХЭТХАГЪ.

56	Кайсери	Пынарбашы	АщагъыКызылч евикМэкенэй	Къэбэртай	Хы
57	Кайсери	Пынарбашы	Аламесджид Лыгъур Хъаблэ	Къэбэртай	Хы
58	Кайсери	Пынарбашы	Иузун Пынар Инырыкьой	Къэбэртай	Хы
59	Сивас	Щаркыцла	Капаклыпынар Иудых	Къэбэртай	Чы
60	Сивас	Канггал	Чамурлу Хъапцлей	Къэбэртай	Хы
61	Сивас	Канггал	Тилки Хъоюк Гогъулкьой	Къэбэртай	Хы
62	Сивас	Кангал	Ащагъыхъоюк Бабыкьой	Къэбэртай	Хы
63	Сивас	Гурун	Ердогъан/ Марашлы	Къэбэртай	Мыунэф
64	Сивас	Кангал	Юкарыхъоюк Бабыкьой	Чэчэн	Мыунэф
65	Кайсери	Пынарбашы	Алтыкесек Лоукъуаджэ/ Лоукъыт	Абадзэ	Чы
66	Кайсери	Пынарбашы	Юкарыпотуклу Ельыгъузей	Абадзэ	Чы
67	Кайсери	Пынарбашы	Ащагъы Потуклу ИсмэлКъой/ Исмэлкъыт	Абадзэ	Чы
68	Сивас	Щаркыцла	Къазанджык	Абадзэ	Чы
69	Сивас	Щаркыцла	Демирбогъа	Абадзэ	Чы
70	Сивас	Щаркыцла	Ени Япон	Абадзэ	Чы
71	Сивас	Щаркыцла	Тавладере	Абадзэ	Чы
72	Сивас	Щаркыцла	Караджорэн	Абадзэ	Чы

ПХЪАНЭУ 4. ПЫТХЭН (DEVAM) ИУЗЫНЯЙЛА КЪИТЫСХЪАГГЭ АДЫГЭ ЧЫЛЭХЭМРЭ НЭМЫКІ КЪАФКЪАС ЧЫЛЭХЭМРЭ ЯЛИСТ АРЫ. ТЫРКУЦІЭХЭУ ХЭТХЭРИ КИРИЛ АЛФАВИТКІЭ ХЭТХАГЪ.

73	Кайсери	Пынарбашы	ІЕгъри Согъут	Осэт-Къарачай	Мыунэф
74	Кайсери	Район Гупчъэ	Пынарбашы Азизие	Адыггэ	

1. Адыггэри нэмыкхэри Къафкъасым къиклыггэ пстэури пштэмэ, Кайсери – Пынарбашы (Азизие) Районым;

Абзэхэ Къуаджэ: 2

Хъатыкъуай Къуаджэ: 14

Къэбэрттай Къуаджэ: 42

Абадзэ къуаджэ: 3

Чэчэн Къуаджэ: (Къэбэртаимрэ Чэчэнымрэ зэхэлхэхгэу зыкъуаджэ)

Къушхгэ Къуаджэ: 1

Іилчэ (Район): 1

Зэрэщытгэу къуаджэ 63 мэху.

2. Къалэр шхъафгэу, ау ІУзыняйлэ кыыхуыбытгэу

Сивас:

Абадзэ: 5

Адыггэ: 5

Чэчэн: 1

Зэрэщытгэу къуаджэу 11 мэхух.

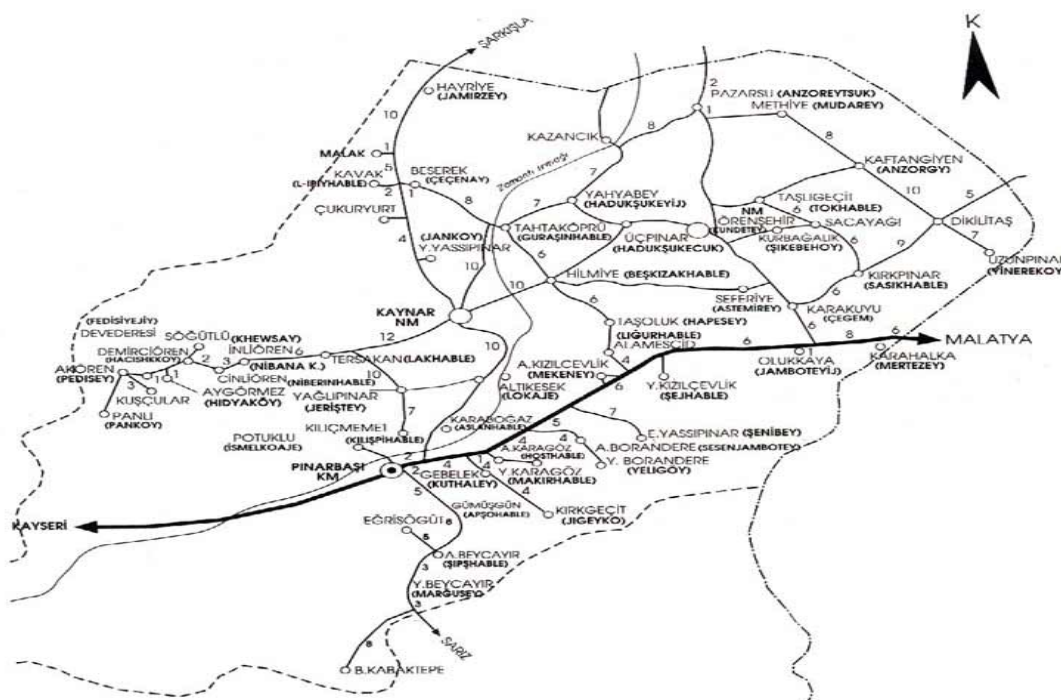
КІэкІгэу къэпІожымэ: Адыггэ: 64, Абадзэ: 8, Чэчэн:1, Къушхгэ:1.

Зэхэтгэу:74 къуаджэ мэху.

Изунийла шьофым исым фэшъхьафэу, Кайсери, Сивас, Мараш кьалэхэм япхыгэ Адыгэ кьуаджэхэр зэужэу пштэмэ, шьэрэ Токлырэ плырэ (124) кьуаджэ зы Иеялэт (област) чыпIэ щызэхэсыгъэх.

- Адыгэ гугъур кьеггэжьбагъэу, нэжь-Иужьхэр рыгущылэхэ зыхъукIэ:
- “Оддэ щыIэ...кьалэми Адыгэхэр адэсэу аIо, шьыпкьа пIоу!”
- “АрынкIи хьун.”
- “Сэ мы хэгъэгум Адыгэ зэрымыс шыхьар щыI Iоу ашIэрэн”
- “Еой... еой... еой! ТахэкIодагъ нахь ар...”- фэдэ гущылэхэр хьоеу зэхэтхыщтыгъэ.

Зэрэ Тыркуе щауфагъэ адыгэ псэупIэхэр зэфэдэми, Изунийла шьофым Адыгэ, Абазэ, Чэчэн, Осэт... зы Iушьор зэхэтхэу, зэпIусхэу зэраубытыгъэр ары. АфызэшIокIыштым фэдиэу, Адыгэхэми нэмыкI Кафкас лъэпкьыхэми яунагъохэр зэхамгъээу Кафкьася цыкIу фэдэу зэдэпсэунхэу анаIэ

СУРЭТ 2- ИЗУНИЙЛА ИУШЪОМ ИМАП

ратхэжыгъ. “Утлумэ уз, узмэ уцылэн.” НэмыкІэуи “Тызэкъотымэ тыльэи,” аІо адыгэ гушэІэжым. Апэрэ лъэхъаным Аушархэм, Адыгэхэр Іузыняйла рамгъэсыным пае зэрэзуагъэхэм мыр гупшысэ щэрыоу зэрэщытыр къегъэшъыпкъэжы. (сурэт 2)

Мыхэр зыфэстхырэм имахъанэ, Адыгэ лъэпкъыр кызырэкІуагъэр, кызыхэхъагъэм, кыздэкІуагъэм ыбзэ, ихабзэ, игъогу, ихэгъогу амышІэу зэрэщытыгъэр, ахэм азэрэдезэкІуагъэхэр, зэрэздэпсэугъэхэр кыбгуригъэІоныр нахъ фэпсынкІэ хъунэу зэрэщытыр ары. Ихэку хырагъэужынахыжы, ышъхъэ фимытыжъэу гъогум тезэрэтэкъуагъэ цыфмэ аныбжъ узеплыкІэ нахыбэрэр сабий, бзыльфыгъэ, нэжъ – Іужъ.

Лъэпкъым псэупІэ ыгъотэу, гъогу зафэ тефэу игууз ымыухызэ, илъэс 1877-1878 илъэсхэм екІокІыгъэ Османие-Урысые Пилэвнэ заом Османием игъусэу Урысым пэуцужыгъ. Ащ нэужым илъэс пшыкІутфы нахъ дэмыкІызэ, Балканым кІэрыкІэу зэ щытэджыжы хэгъэгур джыри зэ зэблихъужыгъ. Адыгэр Балканым ичІыналгъэр Османием кыфэзышыгъэр Урыс Царэр ары.

Ящанэу, 1. Дунэе заор кыкІэлъыкІуагъ. 1. Дунэе Заошхоми Туркие Републикэм игъэпсыгъо лъэхъаными, хэгъэгу ис лъэпкъым яІэ нэбгырэхэм атеубытагъэу анахъ цыфыбэ зышІокІодыгъэр Адыгэхэр ары. Унагъом арыс хульфыгъэхэм ныбжыкІэжыыхэм аныбжъ 14-15 нахъ мыхъоу дзэм кІохэшы илъэс 10-12 фэдизэрэ къэтыгъэх. А лъэхъанхэм, унагъохэр амалынчъэм ыгъэкІуагъэхэп.

КъиІотэжыщтыгъэ Бирамкъо Хъамди, аныбж пшыкІуплІы нахъ мыхъоу, 1. Дунэе зао лъэхъаным, дзэм кІохи илъэс пшыкІутІу кызырэтыгъэхэр. Инджылызым гъэрэу аІэкІафэхи Истанбул фитэу зао нэужым кызыратІупшыжыгъэхэр. Сурием зэрэщыІагъэр. Ыбгы шъомрэ лымрэ азыфагу къыдэнагъэ кІэрэхъуащэ цуапцІэр сыригъаІэзэ сигъэльэгъугъагъ. Ышнахыжъэу Чан Мырзэ Сарыкъамышым урысые дзэм зэрэщезуагъэхэр.

Републикэр заштэ нэужым къэралыгъо хабзэр зэрэщытэу зэблэхъугъэ хуьгъэ. КІэлэцІыкІум ягъэсакІэ щегъэжыагъэу урамым узэрэщыгушэІэшт бзэм

лынэсэу зэкIэмэ кьэралыгьор кьахэлэзахыгь. Ащ фэдэ зыхьукIэ, зы льэхьан нэуж унагьохэм аIощтырэ ашIэщтырэ нахь фэсакьыхэу, фаещт-фэмыштхэми нэмыкIырэ льэпкьыхэм хэхьан-хэкIынхэр нахь агьэфедэу кIадзэ. Зы Адыгэ кьуаджэ дэхьагьэ зы кIэлэегьэджакIо, зы кьуаджэ дэс нэбгырэ горэхэр тыркубзэм тетIупщыхьагьэу рыгущаIэным фищагьэу мэхьу.

Зы унагьо кьихьагьэ зы хымэ нысэми фэдэкьабзэу зы унагьор, унагьом ипыхьо-пышIэхэрТыркубзэм нэIуасэ фишIышьугь. Адыгэ пшьашьэ хымэ унагьо горэм нысэу кIомэ, Адыгабзэм нэIуасэ фишIынэу ыгуи кьигьэкIырэл, зыхэхьагьэм зыхегьэгьуащэ нахь. Мыщ льэпкьым пащэ зэримыIэжьыр кьэушыхьаты. Мыщ фэдэ псэукIэми льэпкьым ихабзэ, ыбзэ, именталитет зэщигьаоу фежьэ. Льэпкь тхьдэр кIаблэм льынэмысызэ, нэмыкI тхьдэм нэIуасэ фэхьу. Ащи зы унагьо ис жьымрэ кIэмрэ яменталитет зэтрифэу фежьэ. Цыфыр, ильэпкь пхьэтэпэмыхьы ышIэу ыпсэ нэмыкI льэпкьым фищэинэу зышIырэр гьунаIэ зэримыIэжьыр ары.

Унагьо пэпчь зэрэзэфэмыдагьэри шьыпкьэ. Ызыныкьорэ унагьом яльэкьуащIэ ашIэжьыми аужыпкьы ильэс 20-30 эр хэмылгытэмэ, унэгьошхоуи, хэхьэ-хэкIыр имакулэу унэгьо цыкIуми, нэпэ кьызнэсыгьэм нэсы, ыбзэ зымгьэкIодыгьэхэри, ильэпкь лэнтхь шIу дэдэу зышIэжьырэхэри щыIэх. Псалъэм пае: Сятэу зэш-зэшыпхьухэм хэкум кьикIыгьэ янэжь альэгьугь, сэри сянэжьи, сятэжьи сльэгьугьэ; сянэ-сяти сапIугь. Мощтэу зыхьукIэ Адыгэ льэпкьым Тыркуем икьэкIуакIэ, икьоджэ гьэпсыкIэ, зэрэпсэурэмрэ, зыдэпсэурэмрэ альынэсэу унэгьо хабзэу, унэгьо псэукIэу хэкум кьыдрахыгьэ культурэри напэкIэ тпэчыжьэ дэдэу щытэп. Амалхэр зэфэшхьафы зыхьукIэ, льэпкь нэбгырэу, льэпкь унагьоу пасэу хэзыгьэхэри хьушт; кIасэу зэхэзыгьэхэри хьушт. Зэхэмызэу нэпэ кьэсыгьэхэри шьыпкьэн. Сыдэу щытми, зэкIэ льэпкьым ытхьдэ кьутэмэшху.

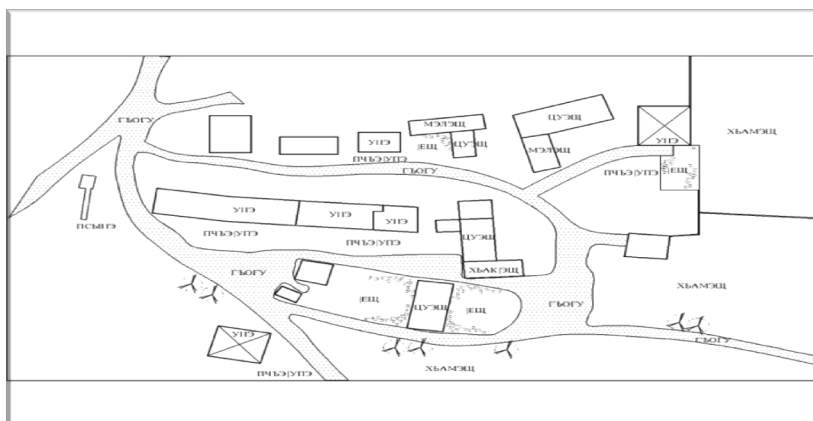
Псым хафэрэм-блэм зыпешIэ. Уихэку урачэу, уиунагьо зэхэтэкьуагьэу, узым ухэтэу, хыр зэпыпчэу, зыбзэрэ зихабзэрэ умышIэрэ хымэ хэку узифэкIэя, бзэми, хабзэми, льэпкьыми ащыщэу зыфэмысакьыжьышьурэхэри, фызэшIокIырэм фэдизэу зэрэ Адыгэу кьызэтенэхэри хьушт. Мыхэм ащыщэу Адыгэмэ тэра нахь кьябэкIыгьэр пIомэ, фаеу, ыгу рихьэу зызыхьожьыгьэхэр

зылэм ылэхьумбэхэм анахьыбэл.

Лузуняйла Лушгор (Сивас), Балыкесир, Самсун нэмыкхэри зы шапхэу пштэмэ, Адыгэхэр кьалэ пэпчэ зэфэшхьафми зы чышлэ яунаеу щызэхэтлысхьагьэх. Лузуняйла хэпхымэ, модрэ нахьыбэрэ чылэхэм, ыужыкхэ, Тырку унагьохэр кьахагьэтлысхьагьэх. Лузуняйлам кьоджищ нэмыкхэ зэхэпхьагьэ кьуаджэ ахэтыгьэп, ахэми Адыгэр кьабэкхыщтыгьэ. Тыркухэмрэ Адыгэхэмрэ зы кьуаджэ зэдыдэхэми яхьаблэхэр зэфэшхьафэу щытыгьэх. Адыгэхэр зы кьуаджэ щызэдыдэхэми е зы хьаблэ щызэхэхэми, хьаблэхэм зэлэкьогьухэр зы пакхэ зэпэусэу щытыщтыгьэ. Ау Тыркуем тыгьэкьохэпхэ лэныкьохэмкхэ щылэ Адыгэхэр нахь бэрэм чэу зэфэшхьафхэм адэсэу щытыщтыгьэ.

2.1.2. Щагу Гьэпсыкхэр

Адыгэ кьуаджэмэ уазыдахьэкхэ, нахьбэрэ зэльэпкьэгьухэм зы чэуэу, зы хьаблэу джыри зэпэусэу унэхэр ашыщтыгьэ. Зэльэкьоцхэгьухэр зы чэу зэдыдэсыщтыгьэх. Псалэм пае, Мэлаки пштэмэ, кьуаджэм ыхэ Коблыхэр (Бирамхэр), Шаужкьохэр, Дэгумкьохэр, Макьэхэр, Басхыгьэхэр, Цьутхьакхумхэр, Татукьохэр, Дэбракьхэр, Нэгьойхэр, Батхэр, Клуашхэр... нэмыкхэри зэпэусэхэу, чэу нэлухэмкхэ кьоджэ гьогухэр дэкхэу щытыщтыгьэ. Кьоджэ мэщытыр кьоджэгум итэу, гьогухэр зэкхэри ащ факлоу зэтегьэпсахьыгьэу щытыгьэ. Унагьохэр зытес хапхэхэр дэпкь мыжьокхэ кьэшпахьыгьэхэу щытыщтыгьэ. (сурэт 3)

СУРЭТ 3- Мэлаки бирамхэм ятысышлэ план. Лузуняйла

Чэум унэ зэхэтыр, хьакIэщыр, хьамбэрэщыр, хьакощыр, хьащпэкьыр дэтыщтыгъэ. Доцентэу Унырыкъо Мира къетхыжы *“Щагум унщи дэтыщтыгъ: унэихор, пцэрыхьанIэр, хьакIэщыр,”* - еIошъ.¹⁹

Мыщ фэдэу псэупIэ чIыпIэу хэкужым шагъефедагэмрэ Тыркуем шагъефедагэмрэ менталитетэу яIагэмкIэ зэрэзетефэрэхэр кыуегъашIэ. Нахь махьанэ зиIэри, Адыгэ лъэпкьыр сыд фэдиз амалынчъэу кьанэми, хабзэм епхыгъэу зы хэкIыпIэ зэригъотырэр ары. Мыщ фэдэу лъэпкьым иунаеу хабзэ пхэлъы зыхьукIэ, нэужырэ лъэхьаным кьакIэлъыкIорэхэм, лъэпкьым кыкIугъэ псэукIэ гьогур, гупшысакIэу хэлъыгъэр зэхафыжышъуцт. Мыр лъэпкьым унэе шэн-хабзэу зэрэхэлъыр Мехьмет Есер, *“Адыгэм хабзэр хинэн амал иIэн, ац ихабзэ кьохьанIэ культурыми, кьокIыпIэ культурыми щыццэн; ац ихабзэ ежъ иунаеу зэрэщытыри, ар зытхыгъэри ары зэрэщытыр,”* -еIошъ къетхыжы.²⁰

2.1.3. Блым ХьупIэхэр

Щагум, унэм пэIудзыгъэу унэгъо псыунэ, хэкI итэкьупIэ, чэтэщ; унэ кIыбым нахь фэгъэхыгъу цощыр, мэлэщыр, шэщыр, фыркьощыр, мэкьощыр дашIахьыщтыгъэ. Цоц, мэлэщ фэдэхэм якIахыгъэ гуутIэу²¹ хы (6), блы (7) фэдиз хьущтыгъэ. Ишьобгъуагъэ мэтрих (м.6) фэдизыщтыгъ. Цоц кIоцIым е фыркьощ кIоцIым кьыратIыкIын, чычIэгъым чIагъуатэмэ, псы кьуйхэ чIагъэуцоцтыгъэ. Фэшъхьафэу курмашэ рашIахьыни пхьы, мэлэрысэ, кьужъ, кьантуф, нашэ фэдэхэр шагъэIылыщтыгъэ, уцуIалъэ фэдэу зэрахьэщтыгъэ.

ЗичIыгу зыфикьурэм ихьамэщ унэм пэIухыгъэу, кьэшIахыгъэу щытыщтыгъэ. Нахьбэрэми яхьамэщхэр кьоджэ нэхэмкIэ зэпэIулъэу щытыщтыгъэ. Кьуаджэхэм тэдырабгьукIи хьамэщышъохэр яIэщтыгъэ. Илъэс гъэбэжур ащ щызэрахьэщтыгъэ. Мэкьу-мэщыр хьамэщышъом *лъэхъэй*²² щашIыни щаложьыщтыгъэ. Уае хьумэ, лъэхъэир зэхаугъоен *пшъэхъу*²³ ашIыщтыгъэ. Ионыгъор заухырэм, мэщыр пирамытым фэдэу зэтраугъоени,

¹⁹ Унырэкъо М. & Унырэкъо Р. Адыгэ Хабзэ – (1-9). Кьылас. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикем итхыль тедзапI, 2007

²⁰ Eren M. *Uzunyayla Bölgesindeki Çerkes Köylerinde Sosyokültürel Değişme*. Ankara: KAFDAV, 71-72. 1999

²¹ **ГуутIэ:** КIэтитIум азфагу зы гуутIэ мэху. МIодэрнэ апартуманхэ пштэмэ кришитIум азфагу ары.

²² **Лъэхъай:** Iожьынэу хьамэщышъом хьураеу тепхьагъэ мэкьу-мэщыр ары.

²³ **Пшъэхъу:** Мэкьу-мэщыр Iожьыгъом уае кьызыхьукIэ, ошхым имыгъэшъуным пае пшъэхъум фэдэу хьураеу зэтеугъоягъэ лэжыгъэр ары.

лондэ²⁴ ашыщтыгээ. Жыбыгээ зэрэхъоу, цыфылэм фэдэу, пхэм хэшыкыгыгээу хьамхьанцэхэмкIэ жыбыггэм радзызэ, фыркьомрэ мэщы цэмрэ зэхырадзыщтыгээ. Фыркьор фыркьошым раушгэни кIымэфэ реным былымхэм араггэшхыщтыгээ. Коцыр, хэр е хьамцIиыр тарми, фыркьош кIоцIым рашIахыгээ хьамбарым ратэкьони ышгхэ яIубэжыщтыгээ. Чымэфэкум кырахаызэ, былымым Iус фашIыщтыгээ.

Былым зихъойхэм фыркьо афэмышуным щыщынахырэм фыркьошым илым фэшгхьафэу фыркьо лондэхэр²⁵ аггэуцущтыгээ. Фыркьор ошхыпсы зыщимыубытыщт чIым пирамитым фэдэу шыггэу щызэтырауггэуаештыгээ. Ычылу фыркьожь, ащ мэкью, ащ ычылу ятIэ тыратэкьожыщтыгээ. Псы чIэмышьаным пае ыльапсэ хьураеу датIыкIынышь ошхыпсыр ащ иуцоштыгээ. Лондэр илгэс зытIу-зыщ емылэхэу щылыщтыгээ. Щылы кьэс нахь щыуггэо хьуштыгээ. Афэдэ зыхьукIи былымым нахь шIоу ышхыщтыгээ.

Фыркьохэр хьамэщым тырашжы зыхьукIэ шыкухэм е Адыгэ кухэм чэтэн²⁶ зыфалорэ пхэмбггэу лгэгэхэр тыраггэуцоштыгээ. Ащ ыкIоцI ит зы хьульфыггэ зэтетым ышгхэ кьищыщтыггэп. Зым ихьамэщ Iоф пасэу ыухыггэмэ, унаггэом щыщ зы нэбгырэ кылуэнэу, иггунэггэум Iоф дишIэныр хабзэм щыщыггэ. Щэджэггэо шхэггэум узэдэшхэнри арыггэ. Тхьам кьаритыггэу яIалгэмэкь сьд илгыми, зэхалгхьани, зэдэшхэщтыггэх. Зы чIыпIэ зэпэплаггэу щыльажьэрэхэр хэтми уизакьоу, зыми укгемыджэу, ушхэу-утэгджыжыныр хьайнэпэшхоу алытгэщтыггэ.

Былымым кIымэфэ реным ашхыщт мэкьюр, мэкьошым щызэтешIахыггэу аггэIылыщтыггэ. Мэкьюшгхьэм удэкIоешуным пае, мэкьюр IукIахьэу аггэIылыщтыггэ. Мэкьюшгхьэр зэфэшаггэу, ыгучылу дэдэм анахь мэкью кIахыхэр тыралгхьэжыщтыггэ, ошхыпсыр хэмышьаным пае. Нэужым мэкью-шггэбэ IукIахьхэр хахыныешь, псыкIэ аггэтIэмыжыын, цы

²⁴ Лондэ: Пирамитым фэдэу зэтеуггояггэ мукью-мэщ ожыггэ е фыркхьо. Игучылу мэкью тельэу, мэкью гучылу ятIэ тельэу щыгыщтыггэ. ЗычIэлын бггаггэ амгготымэ, чIымэфэ реным огум дэлыщтыггэ.

²⁵ Лондэ: пирамитым фэдэузэтеуггояггэ фыркхьо. Игучылу ащ игучылу мэкью, ащ игучылу ятIэ тыратэкьоштыггэ.

²⁶ Чэтэн: Фыркьо дашгжы хьумэ кум тыраггэуцорэ пхэбггэу лгэгэхэр.

зэраджырэм фэдэу агуантэм аггэщызэ мэкью ГуантIэ²⁷ ашыщтыгъэ. ЫпэкIитIу мыжьо IашкIэхэр пашIэни, метрэ зырыз фэдиз зэгохыгъэу мэкью хьацохэм радзэкIыщтыгъэ. ИкIыхыгъэ мэтри 5-6 фэдиз хьуцтыгъэ. Махьанэу иIэр мэкьюр жьыбгъэм тыримхыныр арыщтыгъэ. Зэошххэр зы чыпIэ зэпэIусыщтыгъэх. Зэдаубытырэ чыпIэр кьуаджэм изыхьаблэ хьуцтыгъэ. Чэум дэмыфэжьыхэ зыхьукIэ, амалынчъэу нэмыкI чыпIэкIэ IукIыхэуи хьуцтыгъэ. (сурэт 4)

СУРЭТ 4- мэкью хьацор мэкьюшым дэль

2.1.4. Iэщрэ – Хьащпэкьрэ

ПчъэIупэм кьыпэIутэу шагум былымьшхохэр гъэмафэрэ чэщрэ дэсыным пае, Iэщ яIэщтыгъэ. Ащ кIымафэрэ былымь аклатэкьонэу кIэутэн щызэхаугъоеным пае, Iэщ кIоцIым щызэпыутыгъэу бгъагъэу хьащпэкь хэтыщтыгъэ.

2.1.5. Хьамбэрэщ

Гъэмафэрэ мэлхэр губгъэ чэтым щахьущтыгъэ. Мафэ къэсы мэлыр къащымэ кьуаджэм щэр къахьыжьызэ, ашыщтыгъэ. Мэлыщэм илгъэс кьуаер, илгъэс кьундыпсыур, илгъэс унэтхьур хашIыкIыщтыгъэ. Щэм хашIыкIырэр зэкIэ хьамбэрэщым щызэрахьэщтыгъэ. А лгъэханхэм гъэучьыIалгъэхэр зэрэщымыIэм пае, хьамбэрэщыр, шгъхангъупчъэ тыгъэкIыбымкIэ гъэзагъэу, тыгъэм щыухьумагъэу, ашыщтыгъэ. Хьамбэрэщым, тхьууалгъэр, щэ машинер,

²⁷ Мэкью ГуантIэ: Цыф Iапшгъэ фэдиз игъумагъэу псы тыракIэм агуантIэзэ ягъэщыгэ мэкью цIапсэр.

пхъэчайхэр, щэзальэхэр, щэм фэгъэхьыгъэ Iэмэ-псымэхэр, нэмыкIхэри ильыщтыгъэ. Нахьыбэрэмэ пытымрэ (пшэрахьыпIэ), хьамбарэщымрэ зэпышIахьыгъэу ашыщтыгъэ.

2.2. УНЭ ЗЭХЭТЫР

2.2.1. Унэм ИшыкIэ

Адыгэ къуаджэхэм адэт унэхэм яунапчъэхэр нахьыбэрэмкIэ е тыгъэкъокIыпIэмкIэ е тыгъэ нэIумкIэ плъэщтыгъэх. НэIумкIэ плъэрэ унэхэм *къыблэ унэ*, араIощтыгъэ еIошь къеIожьы *Доч. Др. Унарокъо Мира*. Унэхэр мыжъо пIуакIэм хашIыкIыщтыгъэ. Унэ дэпкъым ишъомбгъуагъэ см 50-60 фэдиз хъущтыгъэ. Унэ гуутIхэр нахь бгъузэу щытыщтыгъэ. Шъхьангъупчъэу хахырэхэр щагумкIэ нахь бгъузэу, унэ кIоцIымкIэ нахь зэIэщыгъэ-шъуамбгъоу ашыщтыгъэ; унэ кIоцIым тыгъэ нэфыр нахь ридзэным пае. Унэ кIоцIымкIэ, шъхьангъупчъэ нэIури мэкIай хъущтыгъэ. (сурэт 5)

СУРЭТ 5- IУЗУНЯЙЛА УНЭ ШЪХЪАНГЪУПЧЪЭ

Унэ кIоцIымкIэ дэпкъым хэшIахьыгъэу, пхъапчъэ Iульэу дэлышIэхэр ахашIахьыщтыгъэ. Ащ Iэзэгъу уцхэр, пкIэ зыфашIырэ Iэмэ-псымэхэр е Iахьщэхэр далъхьанти къырагъэтыжыщтыгъэ. Фэшъхафэуи шъхъапхъэм кIаоу пIэдэльхьапIэхэр унэ кIоцIыхэмэ, хьакIэщыхэмэ арашIэхьыщтыгъэ. (сурэт 6)

СУРЭТ 6- пхэ пчэ зыуль дэлып1. дэпкым хэшлахыгь.

Юдэ²⁸ пэпч, е етлэ пэкlor е пхэмгьу пэкlorхэр дэпкым клэлырашлэхьыщтыгьэ. Шуаблэ ательэу, ошэкурхэм уатесынэу, зэгьэфагьэу щылыщтыгьэ. Дэпкь нэзыми мэкьу ушьагьэ арылэу, зэклоцлэдагьэхэу *мэхэтэ шьхьантэхэр*²⁹ клэлырылбыжьэу щытыщтыгьэ. Дэпкым пхэ мэклайхэр клэрылулагьэу щытыщтыгьэ. Шыгьын пылаплэхэри ащ фэдагь.

Хьаблэ пэпчь псынэ заулэ адашлэхьыщтыгьэ. Псынэхэм илэшэхэр псы щешьонэу е пхэ е бетон хэкьуашьохэр алуыщтыгьэ. Фэдэ кьабзэуи губгьэми псынэхэр ащашыщтыгьэ.

Унэхэр чым кьыхахьрэ мыжьо пьуаклэхэмклэ ашыщтыгьэ. Циментор зэрамгьотыщтыгьэм пае, мыжьо зэфагум пщыжь зэхэшлахьыгьэ даклэщтыгьэ. Ар зэгомьтхьыным пае фьркьо хагьэклуахьыщтыгьэ. Дэпкь кьибэри, дэпкь клоцлэри пщыжьклэ кьаини, етлэфьклэ клэйжьыщтыгьэ.

Унашьхьэхэр абгьэн зыхьуклэ, гьэлагьэ клэбгыкьум ычылу бхьэмбгьу тыралулэщтыгьэ. Ащ ычылу чырбыщ пщыжь тыраклэщтыгьэ. Ащ ычылуи чоракь ятлэ телыщтыгьэ. Ар апэрэ ошх нэужым мыжьогьэуклорэишхо унашьхьэ чылум шагьэуклорэи нэужым бетоным фэдэу пытэу ашыщтыгьэ. Лузуняйлэ чьымафи, гьэмафи чылэ зэрэхьурэм пае ар амалэу фагьотыщтыгьэ. Унэ етлэ онджэкьэри нахьыбэрэм дэпкымклэ хамыхэу, унашьхьэмклэ хахьыщтыгьэ.

²⁸ Юдэ: унэ пыщ. Фр. Юда.

²⁹ Мэхэтэ шьхьантэ: иклахьыгьэ см: 80, ильэхьагьэ см 40, илуужьагьэ см: 15 фэдэу, иклоцлэ мэкьуклэ ушьагьэу, техьо унаехэр зилэ шьхьантэ.

2.2.2. Пытыр

Унэхэм арыт Иодэхэр зэфэшхьяафэу зетеклыщтыгъэх. Анахы бэрэ уахьтэр зыщыклощтыгъэ *пытыр*³⁰ арыщтыгъэ. Пытым щыушцэрахыщтыгъэх, мэфэ реным исыщтыгъэх. Пытыр анахь тынч Иодхэм ащыщэу щытыщтыгъэ. Клоцым етлэ пэкlorэр, мащынга собэ (урыс хьаку) е етлэ собэ (шомино) итыщтыгъэ. Нахьбэрэмклэ унэгъо хьалыгъур зыщагъажьэрэ хьакощыр, пыт клоцымклэ урихьяшьоу кызыпащыхыщтыгъэ. Пыт клоцым етлэ пэкlorэу арытыхэм ошэкурхэр ательэу, *мэхэтэ шхьантэхэр* дэпкыр кыклуахьэу акlorылыщтыгъэ. Хьацырэхэр (пйуаблэ) унэльэгум ательэу, ащ ычылу *чылымхэр*³¹ атырахьощтыгъэ. Джырэ лъэхъаным *Американ мутфак*³² зыфалорэм фэдагъэ. Хьакъу-шыкьухэр зэклэ пытым итыщтыгъэ.

2.2.3. Унэжьиер

Клэлэцыклухэр зэрилгырэр, зэрысырэр, зыщыджэгурэхэ *унэжьиер* зицлэ Иодэ ялэщтыгъэ. Модрэ Иодэхэми нахь цыкloу, нахь фабэ хьуным пае кьогъу Иодэу щытыщтыгъэ. Ау унэжьи зыфалорэр ицыклугъэ закьо пае арэп, клэлэ цыкlum фыхэхыгъэу зэрэщытым пае арыгъэ. Унэжьиер клэлэ цыклу, хьапщыпхэр, джэгуальэхэр, щыгъынхэр нэмыкIхэри илыщтыгъэ. Е хьэйрэн ишлагъэу щытыщтыгъэ е кушэ итыщтыгъэ. Унэжьиер зэрымсырэхэм пае, кушэр мафэрэ пытым ахыщтыгъэ. Унагъом щыклагъэ фыриэ хьумы, лъэгъунэу агъэфэдэщтыгъэ.

2.2.4. Унэшхор

Унэшхо зыцлэ Иодэр ыцлэ кыгъэшъыпкьэжьэу, инэу ашыщтыгъэ. Хьаклэщ шхьяф зимылэ унагъохэм хьаклэ щырагъэблэгъэщтыгъэ. Хьаклэщ шхьяф зиэ унагъохэмклэ, шъузхьаклэщэу зэрахьэщтыгъэ. Ауштэу зыфыщытыр, унагъор зыщыпсэурэ Иодэ зэхэтым ахэтэу зэрэщытым пае арыгъэ. Хьаклэщ шхьяф зимылэхэм, унэшхор хьаклэщ фэдэу агъэфэдэщтыгъэ. Пыхьопышлэу унэм кыхьэрэхэр апэ дэдэ *унэшхо* Иодэм рагъэблэгъэщтыгъэх.

³⁰ **Пыты:** Зыщыушцэрахыхэу мафэ реным зэрысырэхэ ода.

³¹ **Чылым:** Тыркубзэклэ килим. Цылуданым хэшыкыгъэ джэхэшьо тедзэ.

³² **Мутфак:** Тыркубзэ. Пыты.

Унагъом пшъэшъэ Iэтыгъэ исмэ, *унэихо Iодэр* ащ фыхэхыгъэуи щытыщтыгъэ. Къоджэ кIалэхэр е хэтми иныбджэгъухэр кыфакIомэ, е псэлыхъо горэхэр кыфакIомэ, зэрысыщтыгъэхэр, е *унэихор*, е хъакIэщыр арыщтыгъэ.

2.2.5. Лэгъуныр

Лэгъунэ³³ Iодэ зимыIэ унагъо щымыIэу пIоми пцIы хэлъынэп. Лэгъуныр кIалэ кызыпыхъон зымыухыгъэ зэлIы-зэшъузым афыхэхыгъэу щытыщтыгъэ. Нысэр унагъом кызызэрихъэу фыхахырэ Iодэр ары. Ёзыныкъорэ Адыгэхэм *нысэ унэ* аIоми, егъашIэм лэгъунэкIэ еджагъэх.

Нысэмрэ шъаомрэ сьд хъап-щып яIэми лэгъунэм илгыщтыгъэ. ПшэзэкIэлъхэр, пIэтэхъохэр, щыгъынхэр, чэщ джанэхэр, пхъуантэр, макъаж пхъуантэ (зылэн пхъуантэ), тыращ Iэмэ-псымэхэр, хъульфыгъээр шэсын хъумэ зыщильэщт шыу щыгъынэу щазымэ, кIакIо, шъхъарыхъон, къамыщ, Iэбрыцо, къамэ, Iашэ, дэфтэр, къэлэм, алманак, КъурIан... илгыщтыгъэ.

Лэгъунэм нахыжъи, нахыкIи Iизын ямыIэу ихъанхэр хъайнэпэшхо дэдэу алытэщтыгъэ. Ипчъэ къемыгъэтыгъэ пэт, лэгъкнэм уиплхъыныри афэдагъ. Афэдэ пэтызэ ренэу лэгъунэхэр зэлэхыжыгъэу щытыщтыгъэ. Бзыльфыгъэм пIэр зэмгъэфэжыгъэу, Iодэр зэлэмыхыжыгъэу лэгъунэм къыкIыныр хъэйнэпэ цIэлужыгъ.

Лэгъунэ кIоцIым зыщыбгъэпскIыным пае шъхъафыкIапIэ итыщтыгъэ. Ар мыжъо пIуакIэхэкIэ чIым кыхэхшыкIыгъэу, псы ичыжышпIэ иIэу щытыщтыгъэ. Iубэ тепIубэжъэу, техъо зытепхъожьырэ нэужым унэ лъэгум хэкIуахыщтыгъэ.

Лэгъунэ гушыIэм, Адыгэхэм хъульфыгъэмрэ бзыльфыгъэмрэ унагъо зэдихъанхэ зыхъукIэ, аныбжъхэр зэдиштэнэу зэрэщытын фаер къегъэлагъо. Сыда пIомэ, “*лэгъунэ*” гушаIэм зэлэгъухэрзыунагъо зэрэзэдихъан фаер хабзэм зэрэхэтым цIыфым зыкыфелуатэ. Арышъ, ныбжыкIэ пшъэшъэжые, ныбжышхо зиIэ хъульфыгъэм шъхъагъусэ зэрэдэмыхъуштыр “*лэгъунэ*” зыцIэ

³³ **Лэгъунэ:** ЗэлIы-зэшъузэ зэрилгырэ унэ гозэр ары.

Юдэм уихэ кьэсы угум кыхьащт. Лъэпкъым идунае менталитет а хабзэм шIу дэдэу зыкьеIуатэ.

2.2.6. ЧIэхьагъу

Ащ фэшхьафэу чIэхьагъушхо Юдэхэм азыфагу итыщтыгъэ. ЧIэхьагъуми пхьэ хьамбарэ, псы тегъэуцуапIэ, цокъэ гъэтIылыпIэ, щыгъын пылъапIэ, етIэ пIэкIор цIыкIу кIэтыщтыгъэ.

Пшъашъэм унэгъо унэ зэхэтым унэ шъхьаф фыхахыщтыгъэ. Ащ зыщифапэщтыгъэ, зыщигъалэщтыгъэ. Унэ Юдэ пэгъч джащ фэдэу шъхьэфыкIапIэхэр арытыщтыгъэ.

ЯтIэр джэхашъом етIыхыгъэу, псыр ечъэхьыжынэу, Iубэхэр телъэу, хьамам фэдэу хэтыщтыгъэ. Мыр зыщыIэгъэ лъэхъаныр псыр унэхэр арымыщагъэу, фэшхьафэу банйо зыщымыIэгъэ лъэхъанхэм арыгъэ. Ащ фэдэ гъэкъэбзапIэхэр зэшхьагъусэхэр зэрылбырэ лэгъунэми арытыгъэх. Пшъашъэр унэ зэгъэфэным, унэ зэIэхыным фэгъэсагъэу щытыщтыгъэх. Уныр къабзэмэ пшъашъэр къабзэ аIощтыгъэ. АйтIум якъэбзэныгъэ зэрагъапшэщтыгъэ.

Тэщ фэдиз фитыныгъэхэр яIэщтыгъэми, пшъашъэм псэлыхьо къызфакIокIэ, язакъоу хьакIэщым зэдисынхэр къырагъэкIуштыгъэп. КIалэм шъэогу горэ кIыгъун фаештыгъ, еж пшъашъэми ипшъэшъэгъу горэ е зы гъунэгъу пшъэшъэжъые горэ игъусэу щытымэ, нахь гупсэф хьуштыгъэх. Ащ фэдэу зэхэтхэ зыхьукIэ, пчыхэ ренэм ныбжьыкIэхэр зэхэсынхэ альэкIыщтыгъэ.

Зы чылэ зэдыдэсхэу арыми, чылэ шъхьаф зэдыдэсхэу арыми, пшъэшъэ благъэ зиIэм иблагъэ пшъашъэр къыщэни, мэфэ пчъагъэрэ, мазэрэ щигъаIэу хьуштыгъэ. Мыр зэрэ IузунайIэ ит Адыгэ къуаджэхэм шагъефэдэщтыгъэ. Хъумрэ бзымрэ язэхэтыкIэ Адыгэхэр зыхэс лъэпкъым ебгъапшэмэ, Адыгэ чылэм къыпIэус хымэ лъэпкъым щыщ зы пшъашъэ афэдэу мэфэ пчъагъэкIэ изакъоу нэмыкI чылэ къэбгъэнэныр афэдизэу агъэфедэщтыгъэп. Ахэм ээш-зэшпхъум якIалэхэр зэрэщэжых. Адыгэмэ пшъашъэр рахьыжъагъэ арыми, пшъашъэм ымыдэу кIалэм зы хьайнапэ ышIэныр агу къэкIыштыгъэ, джыри ашIэщтэп. А хабзэм зэщыгугъуныгъэхэр къахельхэ. Арышъ, зэблагъэхэр

зэшим фэдэу зэхэтыштыгъэх.

2.2.7. ХьакIэщыр – ХьакIэщ Культурэр

Чэум дэт унэм фэшъхьафэу хьакIэщхэри зиIэ унагъохэр адэсыгъ. ХьакIэщыр унэ шъхьафэу, унагъо зыщыпсэурэ унэм пэудзыгъэу щытыштыгъэ. Мэлаки пштэмэ, алфавитым тетэу, сятэжъэу Бирам Хьамди (Коблы), Бирам Чъанмырзэ (Коблы), Беслъанкьор, Дэбракь ябын, Дэгумкьо ШШугъэиб, Татыукьо Умар, Шаужкьохэр, ... нэмыкIхэри хьакIэщ зиIэ унагъом ащыщыгъэх. (сурэт 7)

СУРЭТ 7- КОБЛ БИРАМ ХЬАМДИ ИХЬАКIЭЩ. МЭЛАКИ, СИАРХИВ

ХьакIэщ Iодэхэр нахь бэрэмкIэ зы IушIахьрэ зы Iодэрэ хьуштыгъэ. Ау Мэлаки пштэмэ, Кобл Бирамкьо Хьамди, азфагу чIэхьагъу дэтэу, Iодэ тIурытIу хьакIэщ иIэштыгъэ. Зы нахь инэу *хьакIэщышхо* цIэкIэ, зы нахь цIыкIоу *хьакIэщыжъи* цIэкIэ еджэштыгъэх. Сятэжъ Кобл Хьатрамкьо Хьамди, Чэрчэнэй Бытэмыр Асхьад, Къэбэртаеу Тохъ Хьадж Iумар... фэдэу пыты унэ имысырэ хьакIэщылIы шIукаIахэр Адыгэ къуаджэхэм адэсыштыгъэх.

ХьакIэщхэр хэсэшхомэ афэдэу хьульфыгъэхэр хьаир Iоф зыгорэ щыIэмэ, е пчыхьэрэ щызэхэсыштыгъэх. Унашъохэр щашIэу, проблемхэр щызэIахэу щытыштыгъэ. Куаджэхэмэ кIэлэ еджапIэхэр адэмытэу зышэты лъэхьанхэм, тыхьакIэщышхо апэ зэритэу, къуаджэ пэпчъ адэт хьакIэщхэм кIалэхэр ащырагъеджэштыгъэ. ЕгъэджакIом, хэт сьд физэшIокIышт ахьцэ, былым, щыгъын, лэжыгъэ... фаугъоныешь ратыштыгъэ. ХьакIэщхэм

ащеджэщтыгъэхэр апэрэ еджапIэр ыухыгъэу, чылэм дэмыкIыгъэ кIалэхэр арыщтыгъэ. Заджэрэхэри, Ислъам динымрэ КъурIанымрэ арыгъэ. КIымафэр ащтэу рагъэкIыщтыгъэ.

ХъакIэщхэм политикэм щытегуцIэщтыгъэх. Пшысэжъхэр, ордэхэр къыщаIощтыгъэ, сэмэркъэухэр зэдашIыщтыгъэ. Пшысэхэр къэзыIоу тикъуаджэ дэсыгъэхэр Пщыпи Аслъанбэч, Кацыукъо Бахъри, сятэшэу Коблы Бирам Лалыхъу нэмыкIхэри. Мыхэм, *Къамбэрттай, Шахь Исмаил, Ты ШуцIэмрэ Ты Фыжъымырэ* анахь гум къинэжъэу къаIощтыгъэ пшысэхэм ащыцэу щытыгъ. Тэдрэ зыкъуаджэ удэхьагъэми фэдэхэр дэбгъотэшъуцтыгъ.

Сятэшыпхъу Щазие, сянэ Фэмихъан мэкъамэкIэ *Аимэзэр, Борэжъэр, Нысэ Тепчъэр къаIощтыгъэ*. Щазием фэшъхъафэу *Къайдынымрэ Къайсынымрэ, Гошэ Гъэгъыжъэ* мэкъамэкIэ хэкум къызэрикIыгъэм фэдэкъабзэу къыIощтыгъэ. КIымэфэ чэщ кIахьыхэм унаеу арагъэшIыгъэ псыхъалыжъо зашхы нэужым Бахъри къыIотэнэу ригъажъэрэ пшысэхэр сыхъатиплI фэдизэ ыкъудыеу хъуцтыгъэ. Орэдэу хэтыхэм зыльынэсыкIэ мэкъамэм техъащтыгъэ.

Сятэшыпхъу Щазием къыIощтыгъэ пшысэхэр, ордэхэр, гыбзэхэр тэдэ, тэщ фэдэу зыщызэригъэшIагъэр сызеупчIым къысфиIотагъ: *“Сянэжъ, сэ сыцIыкIоу сызщэты лъэхъаным ынэхэм ямылгъэгъоу зэрэщытыгъэм нае, ащ сеплъынэу сыкъыпанэщтыгъэ. Сэри сызщы къэс пшысэхэр къезгъэIощтыгъэ. Адыгабзэм нэмыкI бзэ зэримышIэтыгъэм нае пшысэу ышIэрэ зэкIэри, хэкум къызэрэрихыгъэм фэдэкъабзэу сэ зэзгъэшIэжъыгъэу хъугъэ”*-еIошъ, къытфэIотэжъы.

Бызлъфыгъэхэр пыт унэхэм, хъульфыгъэхэр хъакIэщыхэм адыгэ макъэ къарыIукIэу щызэхэсыщтыгъэх. Адыгэ пшысэжъхэм кIэлэ быныри, чылэри, лъэпкъыри зэфыщэсыщтыгъэ, уедэIу къэсы езэщыныр зыщыщыр умышIэу, узIэпищэщтыгъэ. *Ащэмэз Эпосым* ахъцэкIэ пкIэ фэпшIышъунэу зыгорэп. Нахь кIэлэ такъырыIохэр кIымэфэрэ чэщ кIахьышхохэм емызэщэу зышIэрэхэм къарагъаIозэ, едэIущтыгъэх. Непэ мэкъамэкIэ къаIорэ эпос дунаем тетыжъ Iоу тшIэрэп. ЗэкIэри IурыIупчъэ къызэраIорэр. БджырэкIэ Ащэмэз мэкъамэкIэ къаIоу видеор тIэкIэлъ. Борэжъыри нэмыкIхэри дыкIыгъоу къеIо Коблы Бирам

Щазием апэ кыѲорэр *Борэжъыр*, ятѲонырэу кыѲорэр *Ащэмэзыр*, ящэнырэу кыѲорэр *Гоцэ Гъэгъыжъыр*, аужырэр, *Нысэ Тенчэмр ары*. Интэрнэт адрэсыр мыры:<https://www.youtube.com/watch?v=xBiFJ6Qk0Fc>

Мары Ащэмэз зыфиѲощтыгъэ Нарт эпосым ащыщ пшысэжъ. Видеом 2. рэу кыѲорэр ары. Щазием кыызэриѲорэм фэдэкъабзэу:

*АЩЭМЭЗ*³⁴

А сиящы ящэу, а си Ащымэзэу!

А сикІэлэ закъоу,

Зыкъомэ Тхъар еуагъ.

«Моджэ ущысэо, шъузым уахэсына?

ИкІый пкІэнашІэмэ ахахъэба»

БѲоци Ащмэзэр ригъэкІый.

Ащмэзэр икІый,

ПкІэнашІэмэ захахъэмэ;

Зы Къуйжъый горэ ахэтытый,

ПкІэныхэр къытырихыщый,

Ащмэзэр къежъэжи.

А сияшы ящэу, а си Ащымэзэу!

А сикІэлэ закъоу,

Зыкъомэ Тхъар еуагъ.

“Лыгъэджэ охъа, хабзэджэ охъа?”

БѲоций Къуйжъыэр Ащмэзэм къеджый.

“Лыгъэджэ сэхъы нахъ

Хабзэджэ сымхъырэ.” зеѲомы,

³⁴ **Ащэмэз:** Епосэр Адыгэ хэкум кыызэрикІыгъэм фэдэ къабзэу непэ тэ къытлызгъэсыгъэр Кобл Бирам Щазиер ары. Синэклубгъо Адрес.МэкъамэкІэ уедѲушт: <https://www.youtube.com/watch?v=xBiFJ6Qk0Fc>

“А фэдэу уи лЫггэхэр шІумэ,
УиятэхэрзыукЫггэхэр кІэмыукЫжгээ да?” кыриІоцый,
Ацмэээм Къуйжъьер кылычый.

КІэныхэрэ кыритэкъуй,
Ацмэээ гызэ кьежъэжый.
КъэкІожы гуцэээ,
Зы шыу горэ къакІоу кыфээый.

А сияцы яцэу, а си Ацымэээу!
А сикІэлэ закъоу,
Зыкъомэ Тхъар еуагъ.

Хэт мыгъор кыуауй,
Хэт мыгъом укыггэгый?"
“Зы гуцый кысэмуагый,
Синьбэр мэузы нахъ.” ыІуй.
Ацмэээр гызэ къэкІожый.

“Аци иІэээгъор, уянэ шыузышІумэ,
Тхъупсыджэ утаггэу, мамысэр еггэшІый,
Ар тыхым ухъужын.” кыриІуй.
Ацмэээр гызэ янэм кыфэкІожый.
“Тхъа гушэмэ сиггэунэхъуй,
УзэрисэггэкІ гуцэу,
Хэт мыггэо кыуауй
Хэт мыггэом укыггэгый.”
“Зы гуцый кысэмуагый,
Синьбэр мэузы нахъ.” ыІомэ.
Янэ шыузышІу гуцэмэ кычъахъэу ежый.
‘Аци иІэээгъор зы шыу горэм сэ кысиІуагъ:
Уянэ шыузышІумэ, тхъупсыджэ утаггэу,

Мамрысэр егъэшЫй ар пихым ухъужын." кыысиҮй

*"Ар гуцэ Иофа" иҮй,
Сыхьатрэ тимгъэтэу,
Янэ шъузышҮомэ
Тхъупсыджэ утагъэуэ,
Мамрысэр ригъэшЫй
Ащмэзымэ кыыфихъый,
Къигъэуцуй.*

*"Укыыздэмышхэо сымышхэнджэ
Мыуаишхъор тикъан иҮй."
Ащмэзымэ янэ ригъэзый.
"Тхъа пуцэмэ сигъэунэхъуй,
Шъуи цухэмэ чэм даишхэ яҮеп,
Шъуи лыхэмэ шъуз даишхэ яҮеп.
Шъыд мыгъо гуцэдджэ сыбдэишхэна?"
Ищый; пчъэ лъэныкъо ригъасый,
Пчъэ лъэныкъорэ кыылуишхый,
Ащмэзымэ дэишхэнэо,
Янэ гуцэ къэҮыстый.
Зэ гуцэ хэҮэгъэо,
И тҮэнырэ хэҮэгъоми,
ЕҮэ гуцый, иҮашигъэрэ
Тхъу плъырэмэ хиҮй.*

*"Тхъа гуцэмэ сигъэунэхъуй,
Шъыд мыгъо гуцэмэ сытебгъэстахъыра,
Шъыд мыгъо гуцэрэ кыызэхэпхыя?" иҮй.*

*"Ащ нахъэуи узгъэстыпэныба,
Тиятэхэрзыучыгъэрэ кыысэмыҮомэ." иҮошъый,*

Ацмэзыми янэ ригъэзый.
 "Тхъа гуцэмэ сигъэунэхъуй,
 Зэщыблы хъутый,
 Гэтиблы гуцэо
 Иныжымэ зэтрилъхъагъый,
 О закъо гуцэрэ
 Шыд мыгъоджэ укъелына." илуй.

Ацмэзэ къэтэджый,
 Ятэм ицэмрэ ицабзэмрэ зэлуилъхъый
 Еогуцый клоцый,
 Иныжъым ихашъомэ лыгъэ ридзый.
 "Ацмэзэр къаклуй.
 Лыгъэр къыуидзыгъый." ялошъый,
 Иныжъым мэкъэгълухэр факлохый.

'Кушьэм укъхэклыу,
 Цынклым укъелый
 Лыхэрэ къысэпхынэо
 Тэ укъиклыгъа Ацмэз?" илоцы,
 Мыгэгу напцэрэ илыгъэо,
 Иныжъэрэ къаклоцый
 Ацмэзэм къыпэгъоклыу.

Ацмэзэр еоцый
 Иныжъым ышъхъэ къышлуцупкыу,
 ШыкГэмэ къытилъхъыцый,
 Ацмэзэ къэкложъый.

'Ацмэзэ къэкложъыгъ" ялуй,
 Янэ гуцэмэ зыфлохъэхэмэ,
 "Тхъа гуцэмэ сигъэунэхъуй,

*Зэциблы гуцэрэ зэтезыльхьаггэмэ,
 Ацмэзэр кыггэкIожына." иIоцый
 Янэ гуцэ гьогэу кыхьушутый.
 Ацмэзымэ Иныжым ышхьэ рилыггэо
 КъыIохъажыцый янэм кыфихьый.
 илуй ыухыгь.*

Адыгэ ХьакIэщхэм, унэ пыщ фэдэ кьодые тэплэ фэпшIымэ джэгъошхо хьун. Ар култырэ зыщатхырэ факултет, зыщаIожырэ хьамэщышгу, зыщэхьаджырэ шхьал, зыщаггэлыаггорэ театр, зыщаджырэ цыапхь, зыщыусэрэхэ пшыналь, зыщызаорэхэ зэуапI. Ар цыфэр Адыгэ зыщыхьурэ чIып. Арышгы, лэпкь пэпчэ хьакIэщ зилэ лэпкьэр бэ мэху, ау Адыгэм иер хьакIэщ кьодыеп, ар *Адыгэ ХьакIэщ*, ежь иунаеу.

Мы фэдэ пшысэхэм ядэлухэ зыхьурэм зэщыныр ашIэщтыггэп. КIалэхэр пшысэ кьэIотэным зэрэхэныштыхэм пае, зыгорэм пIофтэными буукIымэ нахьышIу, зыфаIорэм фэдэщтыггэ. *Ацэмэз* илIыггэ ухэныныр лыггэ зэхэзымыхыггэ фэдэу кьащыхьуштыггэ.

Борэжьым уедэлункIэ *Ацэмэзым* ыкIэ кьинэнэу щытыггэп. Щазием, зы пчыхьэм *Ацэмэзыр* ыпэ кьыIомэ ятIонырэ пчыхьэм *Борэжьыр* ыпэ кьедгьаIоштыггэ.

Тикьоджэггэу *Аслъанбэдэж Кацукьо Бахьри* кьыIоштыггэ *Къамбэртэй* пшысэм нахьыбэрэ IорыIуатэу щытыштыггэ. Ау пшгашьэмрэ кIалэмрэ яздэгущэIэн усэхэр пчыхьэрэ зэфадзэу хьуштыггэ. КIалэр усэкIэ пшгашьэм дэгущаIэмэ, пшгашьэри кIалэм усэкIэ джэуап кьыритыжыштыггэ. Ау ыджы мы пшысэхэр кьэзIорэ Бахьри щыIэжэп. Сятэш Лалыхьу щыггупшэжыггэу еIош, кьытфиIожырэп. (Ари мыггэ гьэмафэм дунаем ехьжыггэ.)

Мары *Борэжэ* зыфатIорэ эпосэр. Щазием кьызэриIорэм фэдэкьабзэу щыт.

БОРЭЖЬЭР³⁵

«О борэжээр, ялоцый чэцэ кээсы кьаджэ гуцэхэтый,

Мы хьамэцы чыбымэ рацэхый.

-Зекло уклотымэ кьежэ Борэжэ, кыралоцый,

Арэдэмэ кеджэхый.

Шьуз нахьыжсьымэ икьэкложьыгьо чэцы гуцэхэтый,

Дэнапэмэ ишъхьагьы рытэу цытыт.

-Нычэтэ кьаджээрэмэ шьыыд кыуалорэр, рилоцый,

Шьуз нахьыжээрэ Борэжсьым еупчый.

-Зекло уклотымэ кьежэ Борэжэ, кысаилоцый,

Арадэмэ кысаджэхый.

-Кьо закьо гуцэо уилэрий,

Хьацлэ плацлэуу губгьо гуцэмэ итый.

Зэгуцэмэ уизекло клоныхэр быгьэлылыжыныба, илоцый;

Борэжээр игьэгьоллыжсьый.

Шьуз нахьыкэмэ икьэкложьыгьо чэцы гуцэхэтый,

Дэнапэмэ ишъхьагьырытэу цытыт.

-Зекло уклотымэ кьежэ Борэжэ, кыралоцый,

Арэдэмэ кьеджэхый.

-Чэцэ кээсымэ тыкьыплыклонадэ,

Зэгуцэ укьежэба Борэжэ, кыралуй.

Шьуз нахьыкэрэ Борэжсьым еупчый:

-Нычэтэ кьаджээрэмэ шьыыд кыуалорэр,

Рилоцый Борэжсьымэ еупчый.

³⁵ Езбэрэу кээзылоу перэ кьыплынэзгьэсыгьэр: сятэшыпхьоу Бирам Хьамди ипхьу Шцазиэ ары. Синэклубгьо интернет адрес имэкьамэклэ уедэлушыушт: <https://www.youtube.com/watch?v=xBiFJ6Qk0Fc> Зыгьэнафэу зытхыжыгьэр: Бирам Щыкури икьо Алаудин ары. Коблых

-Зекло уклотымэ кьежэ Борэжэ, кысацоцый

Чэцитлу мэхуцый кыслэклохый.

-Нычэтэ кьаджэрэмэ уафимыкту,

Зекло клорэмэ уадэмыкломэ,

Шьаохэмэ садэкложыныджэрэ,

Мыуашьухьор тикъан, илуй.

Борэжээр лы пхьацэ гуцэтый,

Ицэмрэ ицабзэмрэ зэлулхьый,

Еогуцый ежый Борэжээр.

Кло гуцээ Мысэбырэ Иошхьэмэ зынэсымэ,

Ктэсы гуцэрэ дахэу дилыгэу,

Шахьогьорэ кьифэу,

Зы шыу цлыкту кьаклоу кьифэзый.

-Къао шыу цлыкту, илуй,

Борэжээр зэджэ гуцэхэмэ:

-Сиатэхэмэ пэрыор ахабзэп,

О къао тхьаматэ имаф, илуй

Арэдэмэ кьеджэжый.

Борэжээры ео гуцэцый,

Сэмэгор рабгьоо,

Щэпэмэ пылэу рирыгьахьыхый.

Блшхьэ гуцэрэ шьуихынэу зышхьарылгьадэмэ,

Нэбэ набэо кьыдэплъый,

Еплъыхы гуцэмэ кьо закьор иуклыжый.

Борэжээрэ Тхьа еукый.

-Тхьа гуцэмэ сигьэунэхуй,

Шьыд мыгьо гуцэджэ удэсхьяжына, илуй

*КІэкІуакІэмэ кыкІоцІыщахый,
ШыкІэмэ кыриукІэпхый,
Къо закъо гуцэрэ хьадэо кыдихъажыщый,
Борэжъэ кыдэхъажый.*

*Унэшхом ишъашъэ гуцэхэр, Іае пІоу кэмгъан.
Унэжъыем ишъашъэ гуцэхэр, дахэ пІоу кэмыщый.
Унэжъыем ишъашъэхэр ар дэбжъыкыу лалэт.
Унэшхом ишъашъэхэр ар Іакъыл закІый.
Шошый ыухыгый.’’*

Тикъуаджэу Мэлаки кыпэлус Чэрчэнай зицІэ Хъатыкъое къуаджэми Ахьмэд Къарэмкъо Ариф дэсыгъ. СыкІалэзэ иадыгэ орэдыхэм сядэІугъагъ. Ымакы дэхагъэ, дахэуи кыІоцтыгъэ. Теипхэм атырагъэщагъэу шыІагъ, ау бэрэ сылтыхъугъ, сфэгъотыгъэп. ГъыбзэмкІэ лъэпкър зэфыщэсын, заом ыщэн, кыгъэзэон, къанырэ нэбгырэхэр ихапІэ кыдищэжыщтыгъэ.

2.3. АДЫГЭ УНАГЪОХЭМ

2.3.1. Адыгэ Зэчылэгъухэм ЯздэекІуакІэ, Яменталитет

Адыгэхэм, Тыркуем кызэкІокІэ лъэхъаным унэм, унэгъом, чылэм, зэфыщытыкІэм апэхыгъэу сыд ашІагъэми, сыд агъэфедагъэми зэкІэри хэкум кыдрахыгъэу зы пІыакІэ. Ахэр зэрэзэтефэрэхэр *Нэгор Фэтхы Гунгор* Доктора итхыгъэ SSCB Sonrası Dönemde Batı Kafkasya’da Sosyal Yapı ve Değişme -Adige Toplumu Örneği- зыкІэ тезым хэт *‘Eğitim Kurumu’* ГъэсэкІэ псыгъ зыцІэ шъхъаІымрэ *‘Aile Kurumu’* Унэгъо Псыгъ зыцІэ шъхъаІым кыщегъэшъыпккъэ.³⁶

Унагъохэм ащызэдэпсэурэ зэошххэм яІофхэр, ялэжыгэ зэхэлъэу зэдалэжэщтыгъэх. Зэошххэр зэхэкІэу унэгъо къопэ зырызы охъуфэ зы лэгъупэ

³⁶ Güngör, F. SSCB Sonrası Dönemde Batı Kafkasya’da Sosyal Yapı ve Değişme, -Adige Toplumu Örneği- İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.63-74, İstanbul, 2004

щышхэщтыгъэх. Зэошххэм зэкIэмэ къащэу унагъо ехъэхэфэ яIахь зэхэльэу зэдэпсэуштыгъэх. Ау къэзыщагъэ ошхым иунэгъо шъхьафы хъунэу фаемэ, модрэхэрзэхэсэу фаер шъхьафэу тIысыштыгъэ.

Унагъом апэрэ гущыIэри аужырэ гущыIэри зиер унагъом анахьыжъэу исыр арыштыгъэ. Унэгъом унашъо зэдашын хъумэ, анахьыжъым гущэIапэ ыдзыштыгъ, гущыIэ кIэухри ащ ышыштыгъэ.

ЗэIахьылыгъохэр е тэтэжъым е ошх анахьыжъым епхыгъэу зэдэлэжэщтыгъэх. IофшIэгъухэм пчыхъэрэ мыгъолъыжъхэзэ ыпэ, ятIонырэ мафэ Iофыр унашъо зэдашыштыгъэ. Шъхьафэу зыгорэм зы Iоф зишIэкIэ, пчыхъэм а Iофым ирапор ятIонырэ пчыхъэм, унашъом къащэIотэжъыштыгъэ.

Хъульфыгъэхэр губгъо, хъамэ, хъамэщ, Iэшъ, Iэхъо Iофхэм е щэн-щэфэн Iофхэм апылбыштыгъэх. Бзыльфыгъэхэм унэ хъызмэтыр, бзэн-дэн Iофхэр, Iэпэ-Iэсэ Iофхэр, сабий пIуныр, пщэрахьыныр гыкIэн-лъэкIэн, къэбзэн... нэмыкIхэри зэрахъэщтыгъэ.

Къуаджэм джэназэ дэтымэ, нысащэ дэтымэ, къоджэ Iофэу кIэлэ еджапIэ, мэщыт, къоджэ псынэ ашыштымэ, е къэрэгъулэ е муIезинэ мэзапкIэкIэ аубытыштымэ, ери-шIури язэфэдагъ. Зэхъамэщыгъоу, зэхъасэгъоу зэбгъIодэтхэу ыIоф зышIэрэм ащыщ горэм пасэу Iофыр ыухыгъэу IукIыжынхэ хъумэ, езыхэр нэмыкI Iоф фэмыгузажъохэмэ, пчыхъэ нэс гъунэгъум деIэщтыгъэх; ау игъо имыфэхэмэ, язынэбгырэ къагъэнэни, хъохъу зэфашIызэ, IукIыжыштыгъэх.

НэкIмэзэ къызихъэкIэ ини-цIыкIуи нэкI аубытыштыгъэ. Къоджэ хэйIэтым³⁷ чэщрэ сэрашэм фигъэтэджыным пае бэрэбан теонэу нэбгырэ аубытыштыгъэ. Унэгъо пэпчъ аIухъэмэ, даул афытеозэ чэщыр тIум къыкIухъащтыгъэ. Даул зымгъотырэр тенэчэжъым теоштыгъэ. Къоджэ инхэм хъаблэ пэпчъ зы нэбгырэ аубытыштыгъэ. Къоджэ хэйIэтым ахъщэу ратырэм фэшъхьафэу, унагъохэми афэльэкIырэм фэдиз зыгорэхэр ратыштыгъэ: шхын, джанэ, лъэпэд, IэплъэкI, чэщ

³⁷ ХэйIэт: Къуаджэр зэригъэкIонэу хадзырэ нэбгырэ купыр ары.

джанэ... нэмыкIхэри.

ХэIэжыгыгъо къэс зэрэчыли ригъэблагъэхэу зы унагъо бысым яIэщтыгъэ. Унагъо пэпчъ зы хъульфыгъэ нэклIмзэ хэIэжыгыгом еблэгъэнэу кIощтыгъэ. Зы унагъом щыщэу нахыбэ кIоныр ашIохъайнапэщтыгъэ. Нахыбэми гъунэгъухэмэ шхын Iахъхэр афахыщтыгъэ. Щаибжъэ ешъоныр зауырэм нэужы тырауихъ нэмазыр зышIыщтхэр зэхэтыхэу, лэкус нэфэр аIыгъэу нэмазыр зэдашIынэу мэщытым зэдакIощтыгъэх. Тэрауихъ нэмазэр ашIын пае мэщытым хъуй-бзи, ини-цIыкIуи кIонхешъ, мэщытым чIэзэрэмгъафэхэу зыхъущтыгъэ лъэхъанхэри щыIагъ...

ХэIэжыгыгъо нэуж, тырауихъ нэмазыр къэсыфэ кIэлэцIыкIухэми *сэттару*³⁸ къакIуахыщтыгъэ, ау мы къэкIуахыныр зашIырэр инахъбэрэм аужырэ пчыхыщыр арытыгъэ.

*“Я Сэттару, я Алахъ
Фэгъфирланэ я Рахым
Пишъацъэ исмэ, Iанэ къэт,
Нысэ исмэ, цэламэ къэт,
Ныо исмэ санэ къэт.”*

-аIони зыфаехэм ацIэ мэкъамэкIэ зэдежыухэзэ кыызэдаIощтыгъэх. Тыркумэнхэр къуаджэм кыдахъэу, Адыгэмэ язэхэтыкIэ залъэгъукIэ, “диныр Адыгэхэм къафэнагъ” аIозэ къяхъуапсэщтыгъэх. Мыр язгъаIорэр нэклIмзэ къодыер арыгъэп. Адыгэхэр лэжбэкIуагъэх, къэбзагъэх, зэгурыIощтыгъэх, намысым фэсакъыщтыгъэх, шэн яIагъ, гуцэIакIэ, хэхъэкIэ-хэкIыкIэ ашIэщтыгъэ. КIэкIэу къэпIожыщтымэ, хабзэ ахэлыгыгъ. НэмыкIырэ лъэпкъым афэдэу, дунэе Iоф, ахырэт Iоф зэхэдзын хабзэ ахэлыгыгъэп. ЗэкIэми цIыфым игъашIэ зэрэщытэу зэдаушыхъатыщтыгъэ. Мыри зы философия хэлъэу гупшысакIэ.

Къоджэ псынэхэм, мэщытым, еджапIэм, къоджэ унэу дэтхэм, е ыгъэстын е нэмыкI ищыкIагъэ Iоф горэ зэшIогъэкIын зыхъукIэ, бэрэскэшхо мафэм

³⁸ *Сэттару*: Тхьам иплъышгъоцIэ гущыI. КъаIорэ тхъаорэдым хэт. ЦIэри ащ кыыхэхыгъ.

нэмазым ыпэ мэщыг нэлум кьоджэ лыхэр щызэфэсы, нэужым кьоджэ хэйлэт тхаматэм гуцылэр кьафыригъэжээн унашьохэр зэдашыщтыгъэ. Хэт сыд фэдэ гуцылэ кьылонэу гухэль илэми лизын аихызэ, кьэгушчэлэным фитыщтыгъэ. А тлэклум унашьо щырахъуахыныешь, е нэбгырэ, е унагъо пэпчъ сыд лэф зэшлуагъэклынэу пшьэ ильэу атефагъэмэ, ар агъэунэфыщтыгъэ. Ызыныкьорэр нэбгырэклэ, ызыныкьорэр ахъцэклэ, ызыныкьорэр тракторклэ зэдэлэжыщтыхэми, лэфыр сыдигъо рагъэжээн, сыдигъо аухынэу зэрэщыгэр унашьом хэтэу хагъэунэфыкыщтыгъэ. Унашьоу ашыгъэхэри кьоджэ дэфтэрым ратхэн хэйлэт (*хэдзыгъэу кьоджэ лэфэ зэлэзыхырэ куныр ары*) лэпэ клэдзэжыщтыгъэ. Кьоджэ щыклагъэхэ мыщ фэдэу рагъэкыщтыгъэ. Нахь лэфышхоу кьоджэдэсхэм алэ кымыхъашъушчхэр кьэралыгъом фызэшлокымэ, кьафишлэщтыгъэ.

Адыгэ унэгъошхохэм лэшышхо апылгыщтыгъэ. Ащ пае кьадэлэжээнэу нэбгырэ щыклагъэхэр ялэщтыгъэ. Мыщ фэгъэхыгъэу ильэс реным кьадэлажэрэ *чыраклохэм*³⁹ ильэсыпклэхэр аратыщтыгъэ. Ахэр нахьбэрэмклэ хымэ кьуаджэм кьариклырэхэм апае хэдзыгъэу зы унэ горэ фагъахъазырыщтыгъэ. Чыраклохэм, зыфэлажэрэ унагъохэм лэфлэфу, былым хьызмэтыр, лэжыгъэ лэфхэр, хьамэщ лэфхэр, нэмыкыхэри... агъэцэклэщтыгъэ. Нэмыклэу Тырку лэхохэр, лэфшлэклэхэр, лэжыаклохэр Адыгэ кьуаджэмэ кьэклони, мээ пчъагъэрэ, ащылажэу дэсыщтыгъэх. Зы мэлахъом, мэзиблым, мышлу дэдэу, мыдэи дэдэу ильэс шьынэм щыщэу шьынэ шъэныкьо аратыщтыгъэ. Адыгэ кьуаджэхэмэ адэс чыраклохэри лэхохэм афэшъхьафэу лэжэщтыгъэх. Ахэр ильэс лэжыапклэклэ чыраклоу Адыгэ унагъошхохэм кьадэлэжэщтыгъэх.

³⁹ **Чыракло:** Илэсыпклэклэ унагъом ахэсэу афэлажэрэ лэфшлэклор ары.

Тракторхэр кьуаджэхэм кьадэмыхьазэ ыпэрэ ильэсхэм гьэбэжьур зэралэжыщтыгьэр нэбгырэ кьуачлэклэ арыгьэ. Е пхьэлэшэм, е гьучлэ пхьэлэшэм шыхэр, цухэр клэшлэзэ, рылажьэщтыгьэх. Шы зыхьуклэ, шыкуш зэрэклэшлэрэм фэдэу пхьэлэшэми зэгьусэхэу шитлэу зэдыклэшлэщтыгьэ. Ау гьучлэ пхьэлэшэм зэдыклэшлэхэмэ, цу тлурьтлэу япхьэлэшэ бжэ зэпышлагьэу цуих зэдыклэшлэщтыгьэ. А фэдэу зыфыщтыгьэр гьучлэ пхьэлэшэм цуабзитлэу пыль, фэшхьафэуи урыжэ зыхьуклэ нахь чьыгубэ дехьы. Тыркуер пштэмэ цуихы зэдыклэшлэныр Адыгэмэ апэмыклэ нэмыклэ лэпкьыхэм шлэгьэ дэдэу ашлэщтыгьэл. (сурэт 8)

СУРЭТ 8- цуихы зэдыклэшлэщтыгьэ гьуклэ пхьэлэшэжэ. интэрнэтым

1960 ильэсхэмэ щегьэжыагьэу кьуаджэхэмэ япсэуклэхэр зэблихьоу фежыагь. Кьуаджэхэм тракторхэр а лээхьаныр ары зашлагьэр. Ащ ыпэклэ кьэралыгьом иколхоз нэмыклэры зы паклэджэ щыплээгьумэ, гьэшлэгьон дэдэу щытыгь.

Кьоджэдэхэм тэдыклэ ильэс гьэбэжьор, ильэс гьэщыр, унэгьом зэрафэрэ лэшхэр зыщэрэм трактор кьыщэфэу фежыагьэх. Зыфэмыщэфырэми яхьасэхэр ахьщэклэ хырагьэлхьэу, ямэщхэр машинэклэ алэжэу кладзагь. Ялофхэр нахь псынклэ аухы кьэс, лэфым нэбгырэ кьыдидзэу хьугьэ. Ащи клэлэ егьэджэныр ыгьэпсынклэагь, ыджыри ыгьэбэгьуагь. Кьуаджэхэм адэклэу кьалэхэм щеджагьэ нэужы, клалэм ащыщэу зыгьээжыэхэр бо мэклэ дэд. Хэти зэхэдз ямылэу еджагьы – емыджагьы ашхьэ зэрэхыхьыныр ары зэгупшысагьэхэр.

Къуаджэ пэпчэ пэсэрэ еджапIэ адэтыщтыгъэ. КIалэхэм аныбжь блым къызысыкIэ, еджэнэу кIадзэщтыгъэ. ЕджапIэм мыкIорэхэри, къыласищ нэуж емыджэхэри хьущтыгъэ. Къыласым къыхэнагъэу зыныбжь хэКIотагъэри хьущтыгъэ. Апэрэ къыласым щегъэжьагъэу ятфэнырэм нэс ущеджэшъунэу щытыгъ. ЕджапIэм къылас унэу иIэр щым къыщымыкIэу щытыгъ. Нахь бэ къылас унэ зиIагъэ еджапIэхэри щыIагъ. Iузунайла пштэмэ, *Къайнар*, Балыкесыр къалэм *Ени кой*, нэмыкIэхэри. ЕджапIэм кIалэхэр хьу-бзы зэхэдзын амышIэу щызэдеджагъэх. Къылас унэхэр, еджапIэр зыгъэкъабзэщтыгъэхэр, машIор кIэзгъанэу зыгъэфэбэщтыгъэхэр, ежь еджакIохэр арыгъ. (сурэт 9) ШIомыкI, газ, мазот... афэдэхэр мэкIагъэ, нахьыбэмкIи щыIэщтыгъэп. ЕджапIэхэр тезэчкIэ агъэфэбэщтыгъэ.

СУРЭТ 9- КЪАЙНАР АПЭРЭУ КIАЛЭХЭРЗЫЩЕДЖЭЩТЫГЪЭ ЕДЖАПIЭП ИСУРЭТ. СИАРХИВ

Аужырэ илгъэс шъэныкъом уеплъымэ Адыгэхэри нэмыкIрэ Кавказ лъэпкъыхэри, фэшъхьафхэри шIу дэдэу еджагъэх, Iоф шIагъохэр зэрафэу, тетыгъо шIухэр яIэу хьугъэ. Президент, министр, парламентар, дзэпщ, бизнесмен, нэмыкI хьугъэхэр къахэкIыгъ. ПсэукIэ тынчыныгъэм фэгъэхьыгъэу зыми ыкIэ къынагъэхэп, ыпшъэ мыкIуагъэхэмэ. Къэралыгъом мыфэдэхэм афэгъэхьыгъэу зи лъэпкъ зэхэдз ымышIэу зэкIэмэ зэфэдэу, къафыщытыгъ. Ау нэмыкIы бзэ зэрагъашIэ къэсы, ежь яныдэльфыбзэ зэраIэкIэзырэмкIэ, бзэ хьожьыным лъэшэу илые къекIыгъ. Фэшъхьафэу еджапIэхэм тыркубзэм нэмыкIыбзэ щызэрахьагъэп, кIэлэ еджакIохэр къоджэ кIоцIыми ныдэльфыбзэ

рамгъэгушаэИэным ыужы итыгъэх егъэджакIохэр. Ар илъэс 1930 лъэхъаным “*Йуртташ Туркче конущ: Зы хэку зэдисхэ, Тыркубзэ шыукъэгушаI*”, зыцIэ хьукумэт прожьэктым кыщежьагъэ ассимилациер псэукIэр модернитем факIо къэс, бзэм ыкIуачIэ ыухыным фэкIуагъ. Нымрэ тымрэ абзэ кIалэхэм аIузэу фежьагъ. Телевидение апэ итэу модернитэм, унэгъо кIоцIым бзэ зэфэшхьафыхэр шагъэфедэныр къябэкIэу кIадзагъ, джыри гуцафи фамышIэу.

Адыгэхэми нэмыкI лъэпкъ макIэхэми ассимилацием апэрэ гуаоу джыри куоу зэрэхэфагъэхэм гуцаф фашIэу зыщырагъэжьагъэ *Берлин Дэкъыр* (Берлинская Стена) зыраутыжы нэуж ары. ТыркуемкIэ къэралыгъо хабзэхэр нахь демокрацие лъагэм факIоу зыригъэжьагъэр аужырэ илъэс пшIыкIутфыр ары. Культур лэжыныр, хабзэ зехъаныр, бзэ еджэныр, тхыдэ зэгъэшIэныр...аIэтыжьэу зыщыкIидзэжьыгъэри мы лъэхъаныр ары. Адыгэхэм ящыкIагъэм фэдизэу акIуачIэ яIофы халъхъашьурэп. (сурэт 10)

сурэт 10- илъэс 1930 лъэхъаным “*Йуртташ Туркче конущ: Зы хэку зэдисхэ, Тыркубзэ шыукъэгушаI*.” Нэгъуч Хьикмет иархив. Дуджэ.

Османие Къэралыгъо лъэхъаным Зэрэ Тыркуе пштэмэ Адыгэу ис пстэуми абзи, яхабзи шынагъо ямыIэу зэфэдэу задаухъумагъэ. Республикэ нэужым бзэри хабзэри аIэкIэмызынэу, фаем зэрэфаеу зэрихъан, иныдэльфыбзэ рытхэн, реджэн, ыгъэфедэным пае къанун кызыщыдагъэкIыгъэ илъэсыр 2002-р ары. Ащ нэсыфэ

Тыркуем шыпсэурэ лъэпкыхэм абзэ шыщэу Тыркубзэм нэмыкI бзэкIэ еджапIэм, университетхэм, къэралыгъо унэхэм уащыгушчIэнэу, уащытхэнэу щагъэфедэу шытыгъэп. Мыщ фэдэхэмкIэ зэфэшхьаф лъэпкыхэр абзэкIэ, якултуркIэ фиты зыхьугъэхэр илъэс 2002-м, бэдзэогъум и 2-нырэ мафэм, къэралыгъо хасэм шызаблахьугъэ кануным нэужым ары. Мыщ, Адыги нэмыкI лъэпкыхэри къыдиIэтэежыгъэх. Лъэпкь пэпчъ ыбзэ зэригъэшIэным, рыгушчIэным, рытхэнымкIэ фиты хьужыгъэх. Иунаеу школ зэIуихымэ, дэрсхэр зэрэщытэу зыфаерэ бзэкIэ ригъэджэшъунэу фитыныгъэ яIэ хьугъэ. 2002-м Дузджэ университетыми Адыгабзэм щеджэхэу шычIадзагъ, бзэхэм фитыныгъэ яIэ гъугъэ. Гурыт еджапIэхэми къылас 5-6-7-8-м тхьамафэм сыхьатитIоу акIалъхьагъ.

Къуаджэм адэс унагъо пэпчъ хьасэ имыIэу мэкъу-мэщ зымлэжырэ, Iэшъезымфэрэ унагъо адэмысы фэдагъ. Мэлы, шьынэ, шкIэ, чэмы, чэмыбгъэ, шы хьушъэхэр къуаджэ пэпчъ адэкIыштыгъэ. Мэлаки шапхъэу пштэмэ, мэлхьушъэ: 18, шьынэ хьушъэ: 18, чэм, чэмыбгъэ, шкIэ хьушъэхэ: 3, шы хьушъэ:1, зехаплъхьэмэ къуаджэм шыпсэурэ Iахьохэр нэбгырэ тIокитIу (40) хьуштыгъэх. Фэшхьафэу губгъэр къагъэгъунэнэу къэрэгъул нэбгыриплI (4) яIэщтыгъэ. Мы тIокитIурэ плIы (44) фэдиз хьурэм тIу горэ хэпхымэ, модрэхэр зэкIэри Тырку къуаджэхэм къарыкIызэ тикъуаджэ шылажъэщтыгъэх.

НэмыкIырэ Адыгэ къуаджэхэри ащ фэдэкъэбзагъ. Iахьо нэбгырэ пэпчъ, анахь мышIоу, анахь мыдэеу шьынэ шьэныкъо (50) фэдизыр лэжьапкIэу аратыштыгъэ. Зы мафэрэ мэл хьушчэм ищэ, Iахьор зэшъошт тутыныри, зэ фэпэгъу шыгъыныри телъхъэу кIыгъуштыгъэ. Зы мазэм зэ, зы мафэ икъуаджэ кIожынэуи фитыштыгъэ. Мы заулэр зыфатыштыгъэр мэзих, мэзибл пае арыгъэ.

Гъэмафэрэ мэл хьушъэхэр чэщрэ губгъэм къытыштыгъэх. Мэл хьушъэхэр ечэндыгъом хьупIэ кIонхэу къуаджэм дэкIыштыгъэх. Ау шьынэ, шкIэ, чэм хьушъэхэр тыгъэ къохьажьымэ къуаджэхэм къадэхьажьын унагъохэм арафылIэжыштыгъэх.

Чэмыбгэхэр гэмэфэ реным губгэм чэши мафи чэпогъу мазэр кьэсыфэ кьэтыщтыгъэх. Шыхэмрэ цухэмрэ унаеу агьэхьущтыгъэх, зэрагъэлажьэрэхэм папкIэ. Ызыкьорэ кьуаджэхэмэ шыхэр цагъашхэу таулэ зыцIэ шэщхэр адэтыщтыгъэ. А шыхэр кьэралыгъом рацэщтыгъэ. Кьэралыгъом а шыхэр дзэм фицэфыщтыгъэ. Мы таулэхэр, 1960 илъэсым нэсы Адыгэмэ агъэфедагъ. (сурэт 11.)

СУРЭТ 11-. "умар задэ щогэн ихьсан ефэнды" Пынарбашы беледием и архив

Адыгэ шыхэр районим ащэныешь, пуан (нот) аратызэ, анахь шы дахэр хадзыщтыгъэ. АтекIорэ шым илъэсым ыщхьщт шыIус аратыщтыгъэ. Адыгэ шым фэгъэхыгъ культурэр зэрэоригиналэр зэрэдунаекIи зэдашIэ. Адыгэхэм, Адыгэ уанэм фэшъхьафэу Инджылыз уанэхэри зэрахьагъэми шыкультурым щыщ зи хагъэзыгъэп. Узэрэшэсыщтыр, узэрэпсыхьыщтыр, кIакIо, шъхьарыхьон, паIо, кьамэ, кьамыщ, шазымэ... сьд шыкIагъэ яIэми зэгъэпэшыгъэу ТуркиемкIэ цагъэфедагъ. (сурэт 12.)

СУРЭТ 12- ПЫНАРБАШЫ (АЗИЗИЕ) РАЙОНЫМ АНАХЬ ШЫ ДЭХЭ ХЭДЗЫН. АДРЕС:
WWW.KAYSERI.GOV.TR/PINARBASI-12-12

Адыгэ къамэхэр хэкум къызэрэрахыгэм фэдэу унагьо пэпчэ арылгыштыгэ ыкIи шыухэм зэрахэщтыгэ. 1980 илгэсым дзэм къэралыгьор зештэм зэрэщытэу лыгэкIэ, цыфхэр агъэщынэхэзэ, зэкIэри зэкIаугьоягь.

Османие лгэхъаным джума нэмазэр зыщашышт мэщытхэм диплом ягэщтыгэ. Сикъуаджэу ськызыщыхугэ Мэлаки диплом зигэ мэщытыр ащ фэдагь. А диплом зэригэр езыр еджагэу, ылгэгьугэу кьеложьы Коблэу Бирам Исмет. Тхьапэ кIыбым Арап хьарыфкIэ “Мэлаки” тхыгэу пэштахым имыхур тельэу зэрэщытыгэри кьелщжы. Арышгы, *Чэчэнэй къуаджэмрэ Шыныи Хьаблэрэ Мэлаки* джума (Брэскэшхо мафэ) нэмазхэмрэ бирам нэмазхэмрэ щашынуу хьулфыгэхэр кьакIощтыгэх. Зэмзэри Тыркумэнхэри кьакIоуи хьуштыгэ. Илэс шгэныкьо ыпэкIэ, ызыкьорэ Тыркумэн⁴⁰ къуаджэхэмэ мэщыт адэмытэуи хьуштыгэ. Илгэс щэкI ыпэ фэдиз узкIэIабэмэ, афэдэ къуаджэ бэ щыIагь. Адыгэхэр кьалэм адэт мэщытым анэмыкI тыркумэн къуаджэхэм адэт мэщытым шIагьо екIуалгэщтыгэхэп, гьогурыкIоу фэмзыгэхэмэ.

Кьоджэ кьэхалгэхэри унагьохэр зэрэщысым фэдэу лгэпкь-лгэпкьэу зэпэIулгэхэу хэгэунэфыкIыгэу щытыштыгэх. Кьэхалгэхэр мыжьо дэпкьыкIэ кьэшIахыгэхэу пчэ дэхьапIэхэр фыхэхыгэу, дэхьапIэм дэжь кьэунэжыы

⁴⁰ Тыркумэн: Алэвиим Тыркум араIорэ цIэ.

цЫкIу горэ иIэу щытыщтыгъэ. Джэназэр унэм кызрахырэм нэуж, пчъэIупэм Iуамыхызэ, ефэндыр зэрэчылэ къяупчы;

- “Шъуихьакъ *хьалэл кыфэшъошIа?*”- еIошъ.
- Зэрэ куп зэIогъоу: “*Хьалэл фэрэхъу*”- аIони джэуап ратыщтыгъэ. Мыр щэ кьэIогъэу кьалощтыгъэ

Джэнэзэ нэмазэр, кьэ дэхьапIэм дэжъ анэIухэр кыблэмкIэ гъэзагъэу чэзыу-чэзыоу уцуныхэшъ тырашЫкIыштыгъэ. Джэназэр псынкIэ дэдэу кьэм кIальхьаныр амыухызэ, ефэндэр джэназэм *теджэ*⁴¹ фишЫштыгъэ. Кьэ мыжъо натIэхэм унэгъо тамыгъэхэр атырадзэу хьуштыгъэ. (сурэт 13)

СУРЭТ 13- щэщэнай дэсыгъэ хьаткЪое пщыу аслъанби икхъэ IэнатIэ мыжъор. ыкЪо хъэйри афэдэ кабзэу кыбгыодэлъ. алъэкъуацэр укыгъуай.

Хатыкъуайхэмрэ Кьэбэртайхэмрэ якъуаджэхэр зэIушъогъух. Зэхэс горэм зызэфэсыхэу, хабзэм фэгъэхьыгъэу гущаIэ кьегъэжъагъэ зыхъурэм, бэрэ зэнэкъокъухэу хьуштыгъэ. Хэбзэ зехъэным пкIэшхо фашЫштыгъэ. Ау мы кьэ мыжъом унэгъо тамыгъэ теДзэныр Кэбэртайхэм нахь агъэфэдагъ Iоми хьушт. Мы кьэ мыжъо тамыгъэхэм афэгъэхьыгъэу зы нэмыц бзыльфыгъэ горэм тхыль кьыдигъэкIыжыгъагъэми тыфэшыхьатыгъ.

⁴¹ **Теджэ:** Ар. Телкын зыфIорэ джэназэ дууахь кьэхьыныр ары.

Зы кьуаджэ горэм джэназэ дэлы зыхьукIэ, кьуаджэ пэпчъ кьэбаргьэлухэр, шыу зэгьэпэшыгьэхэр агьакIоцтыгьэх. Джэназэ унэм кьекIуалIэрэхэр, унапчэм анэлү фэгьэзагьэу чэзыу-чэзыоу уцуштыгьэх. Апшгэ дэдэ ефэндэр, адрэхэр зэпстэури ижьабгьукIэ зэготэу уцуштыгьэх. Зэпстэуми аIэхэр тхьальэлум фашэйгьэу, ефэндым дыуахь кьаригьахьыштыгьэ. Нэужым унэм ихьанхэшъ, зыIэкIу шысыгьэ-шымысыгьэхэу ефэндэр КьурIан кьеджэщтыгьэ. Ащ нэужыми афэтхьаусхэщтыгьэх. Мы хабзэхэр джырэ нэсы Тыркуем ис зэрэ Адыгэу агьэфедэ.

Джэназэм узыкIокIэ, шьхьапцIэу, зыгьэкIэрэкIагьэу, фыжь пшыгьэу укIоныр, джэназэм узыщыкIокIэ, унагьом исхэм уакIэупчIэныр, мэкьэ IэтыгьэкIэ угушэIэныр, гушэIэ зэпео пшIыныр, уадэхьашхыныр хьайнэпэшхоу альытэщтыгьэ. Купыр тэджыжьын хьумэ, Iизын аIахын, бысым гуащэм дэжь укIоу уфэтхьаусхэныр хабзэмкIэ зыфасэкьыхэрэм апэ итыштыгьэ.

Джэназэм ухьульфыгьэу ушыгыныр ашIохьайнапэу шытыштыгьэ. Бзыльфыгьэми зиукIыжьэу, зицунтхэжэу гьыныри ащ фэдагь. Ау бзыльфыгьэ мыгьырэри “ынэпси кьэкIуагьэп” аIони агьэмысэщтыгьэ. Бзыльфыгьэр чэум дэкIэу, джэназэм лыкIоныр ашIохьайнэпэщтыгьэ.

СУРЭТ 14 ПУЗУНЯЙЛА КОДЖЭ ДЖЭНАЗЭ. ЛЕВЕНТ КАПЛАН ИАРХИВ

Джэназэм уфэшгыгъоныр ильэсым нэсэуи, мэзихым кыщыкІэуи хуштыгъэ. Джэгун, куп зэхахъэ укІон, радио уедІун, тв уеплын, жакІэ тыращ ухуныр (жакІэ упсыныр), зыбгъэкІэрэкагъэу ухэтыныр, удэхъашхызэ угушэІэныр емыкІушхуагъ. Хъулфыгъэм ижакІэ зырагъэупсыжьыкІэ шыгыгъоныр зэраухыгъэр пшІэщтыгъэ. Ари нэмыкІым яльэукІэ хуштыгъэ. Гъунэгъу унэгъо горэм хъяр Іоф горэ яІэн хъумэ, джэнэзэм изын Іамыхэу, а Іофым фежьэщтыгъэхэп. Мыши шыгыгорэ гъунэгъом игуузхэр зэралытэрэр, гъунэгъухэр шІоу зэрээфыщытхэр кыуегъашІэ. (сурэт 14)

2.3.2. Сабыйхэр

Адыгэ хабзэм епхыгъэу узекІон хъумэ, сабыир шъхъафэу зы дунай. цІыфым шэн-хабзэ зыщигъотырэр, цІыфым цІыфыгъэ зыщигъотырэр апэрэ ильэсишІэр арэу къатхы хэлэжьагъэ зэпстэуми. Арэу зыхъукІэ, кІалэр ау кызыэрэклоу, шъхъарытупщэу, зекІоныр хэбзэнчъ адыгагъэмкІэ.

Сабыир къэхъун зыхъукІэ сымэдждэщым бзыльфыгъэр ащэн амал агъотыщтыгъэп. Кури амыгъотэу, гъогури кІахъэу, кІымафэрэ гъогури дэи зыхъукІэ, цІыфыр сымэдждэщым кІонымкІэ амалынчъэу къанэ. Арыми, къуаджэхэм, хъаблэхэм бзыльфыгъэ Іазэу *мамук*⁴² зыфалорэу, сабыир дунэм тещэным фэІазэхэр шыІэщтыгъэ.

КІалэр кызыхъу нэужыкІэ сьд ашІэщтыгъэр? Сабыир хъэдэным кІоцІалъхъэтІи, ыныбыджы кІапсэкІэ апхыти, нэужым бжызырэ ныкьорэ къыпагъанэти, лэныстэкІэ паупкІыщтыгъэ. Ар тхъэмафэрэ ныкьорэкІэ пыгъукІыжьыщтыгъэ, зыпызыжькІэ чІыгум чІатІэщтыгъэ. (Бжызырэ ныкьорэ фэдиз ешы, пепхыкІы ыкІи пеупкІы.) Ащ фэдэу зыфашІыщтыгъэр микробэ сабыим емьон пае арыгъэ. Адрэ *кІэлэдактор*⁴³ хъэдэным кІуацІалъхъани, ятІэм чІатэщтыгъэ. НэмыкІ зыми аІэкІэмгъахъэным пае лъэшэу фэсакъыщтыгъэх.

КІалэр тхъэмафэ горэ зыдэкІыкІэ кІэлэ хъэдэным хапхэу фежьэщтыгъэх. Къэбэрттайхэм кушъэхапхэ програм ашыщтыгъэ. Зыгорэхэр къащэныешъ, шхынхэр ашынышъ, унаеу, фыхадыкІызэ фагъэхъазырыгъэ чыхІэн, джанэ, паІо,

⁴² **Мамук**: ЦІыфыр къальфы зыгъурэм дунаем ным дэІэпыкьурэ бзыльфыгъэр ары. Тр. Іебэ

⁴³ **КІэлэ дактор**: Сабыир зэрылыгыгъэу кыдакторэр ары. Шъалъэ зыфалорэр ары.

цуакъэ фэдэу кушъэ IапIэхэр арагъэлъэгъун, нэужым кIалэр къахьын кушъэм хапхэщтыгъэ. Тхъэ фелъэIуштыгъэх, хьохъу фашIыштыгъэ. Ахэр ышIэн пае лIакъом щыщ бзыльфыгъэ нахьыжъ горэ къащэщтыгъэ.

Наныум лъэтегъэуцо фашIын зыхьукIэ, унагъоу, благъэу къуаджэм дэхсэ бзыльфыгъэхэр къырагъэблэгъэщтыгъэх, агъашхэщтыгъэх. Нэнаур кIонэу зэтеуцоу, лъэтегъэуцо ашIын зыхьукIэ, IэплъэкI аубгъути, ащ лэныстэ, КъурIан, тхыль, къамэ, къамыщыр, нэмыкIхэри тыралъхьащтыгъэ. Ащ нэнаур тырагъэуцоньешъ, зылыIабэрэм еплъыштыгъэх: КъурIаныр къыштэмэ, еджагъэ хъушт аIоштыгъэ, къамыщыр къыштэмэ, шыузекIолI хъушт, лэныстэ къыхихымэ, дакIо хъушт аIозэ, мэхьанэхэр фагъотыштыгъэ. КIалэ пшъашъэ зэхэдз ашIыштыгъэп. Орэдхэр къыфаIоштыгъэ:

“Тай-тай-тай

БIлакъо панэ хау

Итатэ къыхехыжъ

*Инанэ цуакъэ фешI⁴⁴.” нэмыкIхэри дыхэтэу орэдхэр
къыфаIоньешъ, Iагу теожьыштыгъэх.*

Сабыир хъульфыгъэ кIалэмэ апэрэ илъэсым е ятIонырэр ымыухызэ, сунэт арагъэшIыштыгъэ. ЦыкIузэ сунэт зыфашIырэр иакъыл темыфзэ щыгъупшэжьыным пае ары. Зи цыкIузэ ягъэр шIэхэу зэрэхъужырэм пае арыштыгъэ. Загъорэ унагъохэми еджэным зыфежъэщтым нэс агъэукIахьыштыгъэ. Сунэт шIыныр унагъом имафэм ащыщэу альытэ. КIалэм шIухьафытхэр, цэлдауэхэр, щыгъынхэр фэпхьыныр хабзэу зэрахъэщтыгъэ.

Кушъэу сабыир зыхапхэрэр е пхъэм, е къамылым хашIыкIыштыгъэ. ЫшъхьэкIэ пхъэ рыгъэчъагъэу, ащ аргъой, бадзэ, сапэ фэдэ мыхъо-мышIэхэ нэмысын пае. Сабыир кушъэм хапхэн зыхьукIэ, кIэлэятIэр кIалъхьэщтыгъэ. ЯтIэр шъабэу ашIыштыгъэ. Губгъэм пшыхъом фэдэ ятIэ, етIалъэм къытрахыти, щыбзэкIэ аутхындзын, шъэбабзэу пшыхъом фэдэу жъхъэу ашIыштыгъэ. ЕтIанэ а ятIэр табэм илъэу собэ дэлыпIэм шагъэфабэщтыгъэ. Ар сабыим ичIэгъы,

⁴⁴ Сянэу Лъэшъау Фэмихьан къыIожьыгъ.

шашыфым клоцЫльгэу чІалъхьэщтыгъэ. Сабыйхэр зы ильгэс мэхъуфэ нэс ащ фэдэу еГІэ фабэм хагъэльыщтыгъэ. КІалэр зигъэуцІыныкІэ, псыр ятІэм зыхищэщтыгъэ ыкІи сабыим къегуаощтыгъэп. НахьыбэрэмкІэ сабыир ильэситІурэ ныкьорэ быдзым рагъашьощтыгъэ.

Унагъо пэпчъ зэфэдэп. Унэгъошхохэри, унэгъо нэбгырэ макІэ зэрысхэри мэхъу. Унагъом гуащэ, тышыпхъу, нысэгъу нахьыжъ исымэ, сабыим иунашьо ахэр хэІэзахьыщтыгъэх. КІалэм янэ сабыир быдзы ригъэшъоным нэмыкІ шІагъо Іоф лынэсыщтыгъэп. Кушгъэ гъэхъыеныр унагъом ис пшгъэшгъэ цЫкІухэмрэ, ныохэмрэ апшгъэ ильыщтыгъэ. Хьатрамкьо Хьамди ышгъхьэгъусэ сянэжъ Сырмэ кушгъэ ыгъэхъыеу кІалэхэм апэсы зыхъукІэ, кушгъэ оредхэр къафиІоцтыгъэ. Къуаджэм дэсэу бэрэ зэхэзыхыгъэхэм, “*мыхэм дэу бэрэ Лау яІэра? Тыкъыхъэ къэсы Лау къагъэуджы!*”- аІозэ, зэсэмэркъэущтыгъэх.

ЛАУ ЛАУ⁴⁵

“Лау... лау... лау...”

Лау, лау еІошъ, мэчъые

СикІэлэжъые чъыежъын

Лау... лау... лау...

Лау, лау еІошъ, мэчъые

Чъыежъымэ, ины хъун.

Лау... лау... лау...

Лау, лау еІошъ, мэчъые

Чъыежъымэ, дахэ хъун.

Лау... лау... лау...

Лау, лау еІошъ, мэчъые

Чъыежъымэ, ыны хъун.

Лау... лау... лау...

⁴⁵ Къайнар Темджан Илмаз къыІожьы стхыгъэ. Сиархив.

*Лау, лау еЮшъ, мэчъые
 Чъыежъымэ, лъишхо хъун
 Ины хъумэ, Юшы хъун.*”

Моштэу шлуагъэу, дэхагъэу щыцэ зэкцэ рагъэкцумэ, къацозэ, е кушьэм е хъэреным хэпхагъэ сабыир зэрагъачъыештым ыуж итыщтыгъэх.

Ецанэ кцалэр къызыушыжы нэужым агъэшхэн, ичэф рагъэкцун фэягъэ, нэжъ-лужъхэм къафагъанэщтыгъэ. Ащыгъуми кцалэм, кцэлэгъэудж оредхэмкцэ агъэджэгоу хъуштыгъ. Ар къеложы Кайнар щыщэу *Темджан я Илмаз.*

Мэуджы, мэуджы!

*“Мэуджы нынэ мэуджы,
 Уджырыерый Лъэпшъау (кцалэм ыццэ къыщелю)
 Яунагъуй нэкцэф,
 Лъэдэкъэнэ лъэкцэц.
 Чыбрыкцуй Хъалыу,
 Лыу зыцорэ Чъэндэ,
 Оры, нынэ, оры!
 Оры дахэ къэзыщэтэр,
 Оры гуащэ къэзыщэтэр!”*

*Сикцэлэжъые мэуджы
 Инышхо хъунэу мэуджы,
 Лышхо хъунэу къэуджы.
 Къеуджэкцырэр (кцалэм ыццэ къэпцощт.)
 Мэуджы, нынэ мэуджы!*

*Къауджахъырэр оры,
 Еуджэкцырэр оры,
 Къэуджырэр оры,
 Сикцэлэжъыер мэуджы!
 Сикцэлэжъыер къэуджы,*

*Сиклэлэжэбий ины хьун,
Ины хьурэр лышхо хьун.”*

2.3.3. КІэлэцІыкІу ДжэгукІэхэр

Сабыр зыпкь иуцоу, кыкІуахьэу, ежь-ежырэу, урамым тыратІупшыхьэ хьумэ, шьхьафит дэдэу атІупшыщтыгьэп. Лыпллэнэу унагьом щыщ горэ илэщтыгьэ. Ар ятэжь е янэжь, е ятэшыпхьу, янэ инысэгьу. КІалэхэмрэ пшьашьэхэмрэ яджэгукІэ зэуи хьуштыгьэ, зэтекІэуи хьуштыгьэ. КІэлэжые джэгукІэхэр мыщ фэдагьэх.

2.3.4. Курэжьи

КІалэхэр урамым щыджэгухэ зыхьукІэ пхьэм хэшІыкІыгьэ джэгуальэхэр афашІыщтыгьэ. Щэрэхьэу зы, е тІу, е плІы кІэтэу курэжыехэр афашІыщтыгьэ. Кьуаджэхэм пхьэ упсэным фэлазэу нэбгырэхэр адэсыщтыгьэ. Гьэ кьэс гьэтхапэхэм мэзым кІонхэешь, чьыгаеу кьахьырэхэм, дунэе Іэмэ-пысымэхэр хашІыкІыщтыгьэ. Лэжэным фэгьэхьыгьэу кубжьэ, пэгьу, тэмапкьэ, пхьэІэбжьэнакІэ, пхьэІэбжьэнацэ, пхьэ куахьо, кохьокІэ, пшьэрыль, щэмэджыкІэ, кьазмакІэ, шІуэнэжыкІэ, чыпхьэнкІыпхьэхэр, нэмыкІыхэри. Мы заулэм кІэлэцІыкІухэм япае пхьэм хэшІыкІыгьэу джэгуальэхэр афашІыщтыгьэ.

2.3.5. Кьэмэ хас

Нэбгырэ пэпчь бэщ занкІэ заулэ зэригьэгьотыни, апэхэр аупэпцІыщтыгьэ. Пхьэмпэ хэщыныр кьызтенырэм, апэрэу ибэщ чІыгум ыдзынышь хисэщтыгьэ. НэмыкІ горэ ащ кІоныешь, ипэрэ бэщыр хиутэу, ежь ибэщ зыхисэкІэ, а бэщэр кьыхьыгьэу хьуштыгьэ. Амырымэ нэмыкІ гори кьэкІони, зыфаем пеоштыгь. Бэщэу яІэр аухыфэ ащтэу джэгущтыгьэх.

2.3.6. Нысхьап

Пшьэшгэ цІыкІухэми нысхьапхэр, афашІыщтыгьэ. Ахэр цІыфыпкьым яхьыщырхэу гьэкІэрэклагьэу афэпэныхэшь, хьакІапІэ кІохэ фэдэу *Унэжьи Джэгу* ешІэщтыгьэх. Хьульфыгьэ бзыльфыгьэ зэфэшхьафхэр агьэфэдэщтыгьэ. Зэр шьао, зэр нысэ ашыни ежьхэри зэхэхьан джэгухэр

аублэщтыгээ.

2.3.7. **ТланI.**

ДэхэцIыкIу – хьураехэу мыжьожьитф зэрагъэгъотыти *ТланI* ешIэщтыгээ. Мыжьюитфыр чIыгум агъэтIылыты, зыр къештэш дадзые, ар къефэхыжыгъо имыфээ, джыри мыжьюитIу къаштэти дадзыещтыгээ, ахэр къемыфэхыжызэ, адрэ къэнагъэхэр дэбдзыенэу щытыгъ. Нэужым, Iэхьомбэшхомрэ, Iэхьомбэ пэрыомрэ лъэмыджым фэдэу агъэуцуни модрэ IэмкIэ зэпыритэкьугъэ мыжьохэр зэр дидзые къэс зы мыжьо Iэльэмыджым кIифызэ, чэзыу-чэзыоу джэгущтыгээ. Мыжьор зыIэкIэзырэм джэгун чэзыур мыдрэ игъусэм ритыщтыгээ.

2.3.8. **Хьанцэгуащэ**

Джащ фэдэу уаер макIэ зыхьукIэ, сабийхэр аугъоити, *Хьанцэ гуащэр* къырахьакIыщтыгээ, унэхэм аIухьэщтыгээ. Сабыйхэм гонахь яIэпышъ, ахэмэ ядыуахьхэр нахь къабылэу хьуцтых аIощтыгээ. *Тхэ ордхэр* къыдаIощтыгээ: “Я Алахь къегъэгогох, я Алахь къегъэбзэбзэха, игъокIэ къегъажьи, игъокIэ зэпыгъэужь,” – аIозэ къакIуахьыщтыгээ.

2.3.9. **Сэтару**

НэкIмазэм хэIэжыгъом ыуж, илъэси 10-12 зыныбжь кIэлэ-гъуалэхэр купэу зэхэтхэу унагъохэр къакIухьэщтыгээ. КъаIощтыгээ мэкъамэхэр кIэтэу дин ордхэр.

Я сэтарыу

‘Я сэтэру я Алахь

Фэгъфирланэ я рахьим.

Я рахьману я рахьиму

Я кериму я Алахь.

(тIо къаIо)

Нысэ исымэ чысэ чIахь⁴⁶,

⁴⁶ **ЧысэчIахь:** данэ къутын шэжIым хэшIыкIыгъэу, IукIахьэу щыт. ИшхьаIу дышгъэпс IуданкIэ уагъэ кIапсэ кIэугъэу щытыщтыгээ.

Пшъашъэ исмымэ, гъончэндж шъхъапс.^{47'}

Сэтару къэзыкIуахьырэ кIалэхэр унагъохэм залухьэхэкIэ, шэлэмэ гъэжъагъэхэр, санэ гъугъэхэр, губатэ фэдэу унагъом хъазырэу сьд илбыми къаратыщтыгъэ. КIэлэжъыехэм шъоущыгъу, шапIэм зыгорэхэр шацэфыным пае пылгъур фэдэхэр аратыщтыгъэх. Нахь кIэлаIохэр пшъашъэ зэрыс унэм залухьэхэкIэ, пшъашъэм ригъэблэгъэнэу фаемэ, пшъашъэр икIыщтыгъэ, амырымэ нэмыкIым пчъэ Iуихыгъэ арыми, ушъхъагъукIэ IуигъэкIыжъыщтыгъэ. Унагъом Iухьэ-IукIэр бэ хъоу рагъээщыгъэмэ, кIэлэцIыкIухэм псы къатракIэуи хъущтыгъэ. КъэкIуахьыныр заухранэм пчъыхьэм уахьтэр кIасэ хъуфэ, гушаIэхэу, сэмэркъэухэр зэдашIэу, зэдашхэхэу зэхэсыжъыщтыгъэх.

2.3.10. Ианцо (Чын) Къэгъэшъоныр

КIэлэ-гъуалэхэм, нахь инхэм кIымафэрэ Ианцор къагъашъоцтыгъэ. Ианцор псыцухэм, цушхохэм, былымышхохэм ябжъэ хэшIыкIыгъэу щытыгъ. Ианцор, зы метрэ фэдиз мыхъурэ бэщым зы бжиз фэдиз хъурэ кIапсэхэр пашIэни, цункIэпщхэр ашIыщтыгъэ. ЦункIэпщымкIэ Ианцом епкъышъуаохэ къэс, Ианцор гырзызэ нахь лъэшы къечэрэзыкIыщтыгъэ. Аужым ахэр зы чIыпIэ щызэрэугъоиньехэшъ, хэт иИанцо нахьбэрэ къечэрэзыкIыщтымэ кIэлыпльэщтыгъэх. Анахь ИанцошIур псыцубжъэм хашIыкIыгъэр арэу зэдашIэщтыгъэ. А зы чIыпIэм Ианцо заулэ къыщагъэшъон альэкIыщтыгъэ. Моцтэу кIымафэрэ зы чIыпIэхэр мылы зыхъукIэ, е ос убагъэ шъоф загъотыкIэ ащ тетыщтыгъэх мэфэ ренэм Ианцор къагъашъоу.

2.3.11. ПкIэнашIэ (КIэнашIэ)

Джаш фэдэу зэхэтыхэу пкIэни ешIэщтыгъэх кIэлэгъуалэхэр. ПкIэн ешIэныр зэфэшъхъафэу щытыгъ. Зым 'енэцI' раIоцтыгъэ. ПкIэнхэр сатыр-сатырэу агъэтIысыщтыгъэх, ахэм апэкIэ мыжъо сын фэдэу зы горэ утыгум рагъэуцоцтыгъэ, ащ Iенэк зыфаIорэхэр радзылIэщтыгъэ. Нахь благъэу екIуалIэрэм пэрыоныгъэр къыхъыщтыгъэ. ЕтIанэ пкIэнхэм къахэожъыщтыгъэх, Iенэкымрэ зэуагъэ пкIэнымрэ зэфэдэ зыхъукIэ, пкIэныр къыхъыгъэ хъущтыгъ.

^{47'} Гъончэндж шъхъапс: Iуданэ уагъэ кIапсэ. Гъончэндж шъхъалум аклащы.

Ятлонырэ пкІэн джэгукІэр *доху* зыфатІорэр ары. ПкІэнхэр зэуж, зэуж итэу агьэтІысти, пкІэным ахаоу Іенекирэ пкІэнымрэ зэфэдэ зыхьурэм пкІэныр кыыхыгыэ хьуцтыгыэ. Енэпціымрэ дохьумрэ зэрзэтекІрэр, енэпціым пкІэнхэр зэбгурысэу огьэтІысы, дохьум зэпытэу огьэтІысы. Модрэхэр зэкІэ зэтефэх.

Ящэнырэр мыхэм афэшъхьафэу *джыз* ешІэщтыгыэх. Хьураеу зы чыпІэ къабзэ горэм чыгур къагьэтхьынышь, ащи пкІэнхэр цагьэтІылыты, мыжьо сыным Іенекир нахь благьэ благьэу ездзылІэрэм пэрыор ыштэщтыгыэ. Джыз хьураем ит пкІэнхэм ящэрыощтыгыэх, атрагьэфэу джызым рафыным пае. ПкІэнхэм уящэрыо кьодыекІэ икьуцтыгыэп, а хьураеу кыыхагьэтхьыкІыгьэм пкІэныр рафыщтыгыэ. Ащ изыфырэр ары пкІэныр кьэзыхьыщтыгыэр.

ПкІэным ыкІыу кьытепшырэ лъэныкъом *шьоф* раІощтыгыэ, адрэ нэкІ лъэныкъом *курб* раІощтыгыэ. ДэушхункІыгыэ фэдэ лъэныкъор *Іалыч*, ащ ипарелел лъэныкъори *тау* цІэкІэ еджэщтыгыэх. ПкІэным иІалыч лъэныкъор Іэхьомбэшхом фэзымэ жабгьу, амырымэ сэмэгу альытэщтыгыэ.

ПкІэнашІэхэм нэмыкІ кІэлэгьуалэхэр пкІэнхэр атрыхызэ ахьын пае къатебанэхэуи хьуцтыгыэ, зэдэджэгухэзэ пкІэныр зэтрахыжьэуи хьуцтыгыэ. Мы пкІэн ехыжьэныр нарт эпосым хэт, Ащэмэзым фэгьэхыгь къэбархэм къахафэ. Ащэмэзыр пкІэнашІэ зэрэкІогьагьэр хэт, пкІэныр ащ къатрехышь, ащ Кьуйжьыер егьэгубжы, ипкІэнхэр зэрэрихыжьагьэм пае, ыкІи кьыреІо: «Ащ фэдизэу укІэлэ дэгьумэ, уятэ зэраукІыгьэр сыда зыкІэмышІэрэр?»-еІош. Ащэмэзым ятэ зэраукІыгьэр шуаушьэфыщтыгыэ. Янэ ыдэжь къакІошь, еупчІы къэбарым изытет шыпкъэ. Нэужым Иныжьым ыдэжь макІошь, ышхэ шІуеупкІы. Арышь, АдыгэхэмкІэ пкІэн ешІэныр ильэс минитф хьугьэу ахэль тІоми тыхэукьонэп. СэзгьаІорэр, дунаем тет эпос пшыкІутІум Сумерым яеу, Гылгамыщ эпосум кыкІэлъыкІорэр Нарт эпосыр ары. Гылгамыщ эпосыми ильэс 5.300 фэдизэр фагьэшъуашэ.

ПкІэн ешІэхэ хьумэ зыщыгугьужьрэ зыгорэхэм ошІэ-дэмышІэу пкІэнхэр апхьонтэни, рахыжьэуи хьуцтыгыэ. Ар кьэзгьэшъыпкъэрэр, Нарт Пшысэжьым хэтэу АЩЭМЭЗ ары. Джэгурэ кІалэхэм япкІэнъэр Ащэмэзы ашІурехыжьэ, Кьуйжьыери ащ кІэльежьэ.

2.3.12. Шай ЕшIэн

Джэгуклэу «*nlay*» зыфалорэм рыджэгуцтыгъэх. Шаир Америкэм зыщыджэгурэхэ бейсболым яхыщырэу щытыгъ. Iэхъомбэшхом нахь инылоу, бэш пытэ горэ “*пIаеу*” агъэнафэщтыгъэ. Купыр тIо агощыщтыгъэ. Зыхэр унапIэм Iутэу, пIаим еонхэшъ, чыжъэу афыщтыгъэ, адрэхэм а пIаир къаубытынэу щытыгъ. Ахэмэ утын атемыфэным пIае, захъумэщтыгъэ, щыгъын Iужъухэр зытрапхэщтыгъэх, анапэхэр аухъумэщтыгъэх. Шаир къаубытызэ, къызэкIадзэжыщтыгъэ. Ау унапIэм Iутхэм ар чыжэу Iуафыжыщтыгъэ.

2.3.13. Гъонэжъи

Ащ фэшъхьафэу былымышхохэм къатекIыгъэ цым цыпIырапIэхэр хашIыкIыщтыгъэх. Цыр агъэуцIынызэ Iэгу кIоцIым къыщырафэжIызэ, хьурэябзэу, пытабзэу аубзээ цыпIырапIэхэр ашIыщтыгъэ. ЕтIанэ чIыгум гъонэжъыехэр фашIынхэшъ, зэхамгъэкIуакIэу, ЦыпIырапIэхэр агъачъэхэзэ, а гъонэжъыехэм арагъафэщтыгъэ. Изгъэфэн зымылгъэкIыгъэм ипсыпIырапIэ къапхъотэнышъ, къадзыжыныр джэгуклэм ишапхъэу щытыгъ. ПсыпIырапIэр зиём ар къыубытыжынынэу щытыгъ, къызымыубытыжъкIэ джэгум хэкIыщтыгъэ. ПсыпIырапIэ дзыгъэр зыми темыфагъэ зыхъукIэ, къаштэжыты, икIэрыкIэу гъуанэм рагъэлъадэщтыгъэ. Ауштэузэ, зы нэбгырэ къэнафэ джэгуцтыгъэх.

2.3.14. Джыз хъурай

Мыщи цыпIапIэкIэ джэгуцтыгъэх. КупитIу зыхэлажъэу джыри зы джэгуклэ ялагъ. Хъураеу агъэлэнтхьырэм зы купыр ыкIоцI иуцощтыгъэ, зы купэри кIыбым дэуцощыгъэ. Хэт зыдэщытышт чIыпIэр пхъэдзыкIэ къыхахыщтыгъэ. КIыбым къыданьрэм топыр ыIыгъыщтыгъэ ыкIи ар зыIыгъыр кIоцIым итхэм пIырапIэр зыштэу зыIыгъэр арамгъэлъэгъуным пIае акIыбхэр къагъазэщтыгъэ. ОшIэ-дэмышIэу цыпIырапIэмкIэ кIоцIым итхэм къахаоштыгъэх, топыр зытефи, къзымыубытырэр джэгум хэкIыщтыгъэ. Топыр зыми темыфэу зычъэкIэ, кIыбым щыIэхэм ар къапхъотэжыты, зэфадзымэ къызэфадзыжызэ, етIани зэ купым ахэоштыщтыгъэх. Топыр зытефэрэр кIоцIым итыр арыми, кIыбым итыр арыми джэгум хэкIыщтыгъэ. Мы джэгуклэм охътэ дэхэкIае ыхыщтыгъэ. Пшъашъи кIали зэдэджэгуцтыгъэх. Мы зэдэджэгуныр

гъатхэм е бжыхьэм нахы агъэфедэшттыгъэ.

2.3.15. КІэт Убыт

Къакъырхэм, цощ, мэлэщ фэдэхэм кІэсэнхэр акІэтэу ашыщтыгъэх. Былымхэр хуупІэм зыдэкІыхэкІэ, кІэлэгъуалэхэр Іэщым, мэлэщым илгъадэхэти кІэтхэр зырызэу аубытыщтыгъэх. КІэтыр зымыубытышъурэр къэрэгъулэу хъуцтыгъэ, адрэхэр кІэтым Іучыфэхэ яжэщтыгъэ, зы чыпІэм ичыыхэу нэмыкІым чъафэхэ, къэрэгъулэм зыгорэ къубытын фэягъ, ІапэкІэ нэсыгъэми икъуцтыгъэ. Къыубытыгъэр къэрэгъулэ хъути, ежыр джэгум хахъэщтыгъэ. Зы кІэтым зы нэбгырэ нахь Іутыщтыгъэп. Зэр зы кІэтым зыІульадэкІэ, ащ Іутыр нэмыкІ кІэсэным кІощтыгъэ. Мощтэу джэгор зэпымыоу рекІокІыщтыгъ. Зи къэрэгъулэ мыхъугъэхэр джэгум атекІуагъэ хъуцтыгъэ.

2.3.16. Щыд КІыхь (Шъхьэ кІыф)

Щыд кІахь аІозэ, купитІу гощыгъэхэу джэгущытыгъэх. Зы купым зы нэбгырэ ыкІыбы дэпкъым регъэкъушъ мэуцу. Модрэ игъусэхэр зым ышъхьэ зым ыбэкъу дэльэу зэпэуцох. Адрэ купэр чъэрычъэзэ, щыдым зэрэтетІысхьэрэхэм фэдэу атхыцІэ тетІысхьэх. ЗытхыцІэ зытетІысхьэрэхэм ІурыІупчъэу шъэныкъо нэс къапчъэу фежьэх. Купыр зэхэмыфэу пчъагъэр аухымэ, зызэблахъу. ШъхьэкІаф зышыгъэ купэр зэхафэмэ, кІэрыкІэу зэ къатетІысхьажьых.

2.3.17. КІымэфэ ДжэгукІэу Зыгъэджен

КІымэфэ джэгухэмэ ащыщэу “зыгъэджен” джэгукІэхэр щыІагъэх. ІажэхэмкІэ бгыхэм къячъэхыщтыгъэх. Цокъэ лъэгучІэгъ чІэгъэлыдыкІыгъэхэр зыщальэти, лъэрычъэм фэдэу, мылым къечъэхыщтыгъэх. Шъхьафэу пхъэм хэшІыкІгъэ Іэжэ цІыкІухэр ашыныешъ, ыгучыІу тесыхэу загъэдженщтыгъэ. Іажэхэр е зэхэІуІагъэу щытыщтыгъэ, е парчэ зырызым лъакъокІэ тетыхэу, ІэкІэ аІыгъэу загъэцІэнлъэщтыгъэ. Ос ІашкІэхэ ашым зэцэрыохэм, зэдэджэгухэу хъуцтыгъэх.

2.3.18. Сакъ

Сакъ аІоу джэгукІэ яІагъ. Къуаджэм пшъэшъэ хъакІэхэр къызыкІохэкІэ, къоджэ кІали, пшъашъи зэхэтыхэу губгъэм дээрэщыныехэшъ къэкІуахыныр

заухырэ нэужым сакъ зэдешIэхэу фежьэщтыгъэх.

Апэ мыжъо хъурае горэм кIэтхэр фашIыныешъэ, адыгэ Iанэ хъураем ильэгагъэ фэдиэу аIэтынышъ, ащ зы Iэбжынтыку фэдиэ хъурэ мыжъо хъурае тырагъэIысхъэщтыгъэ. Мыщ пIышкIэ цIэкIэ еджэщтыгъэх. Мыжъо IашкIэхэр пIуакIэу хъуштыгъэ. Мыжъо пIышкIэу мыжъо сыным тесыр, мыжъо IашкIэкIэ зэрэтырафэу, ыпэкIэ пIышкIэм ещэрыуагъэр чъэзэ кIоныехэшъ яаIшкIэ лъакъокIэ тэучожьыщтыгъэх. Зытеуцауагъэ IашкIэ мыжъохэр унэ Iупэм нэс лъакъокIэ къафыщтыгъэ. IэкIэ уелэныр сакъыгъ. (Фаулым фэдэу). Ау кьэрэгъулыр кыызэмгъауэу IашкIэр IэкIэ къапштэу кышIопхыжыным уфитыщтыгъэ. ПышкIэ мыжъор зэрэтырафэу кьэрэгъулым псынкIэу тырилъхъажыным ыуж итыщтыгъэ. IашкIэр IэкIэ кьэпштэныр хъуштыгъэхэп. IэкIэ мыжъо IашкIэр кьэпштагъэу, кьэрэгъулэр кыбнэсымэ, зынэсырэр кьэрэгъул хъуштыгъэ. Мы джэгукIэми охътэ дэхэкIае ыхыщтыгъэ. Сакъ джэгуныр гъатхэ лъэхъаным нахъ агъэфэдэщтыгъэ.

2.4. АДЫГЭ ОЛИМПИАДЭХЭР

Модерн Олимпиадэ зэпеонхэр апэдэдэ 1893-рэ ильэсым, Атина щашIыгъ. Тыркуер, Олимпиадэм 1924 ильэсыр ары зыхэхьагъэр. А ильэсхэм апэрэ дунэе заор аухыгъагъ. Османие кьэралыгъори щыIэжыгъэп. Туркие Джумхуриетыр загъпрсыгъэ зы ильэс фэдиэ горэ хъугъагъэ ныIэп. А лъэхъанхэм къуаджэхэм радио, гъэзет фэдэ кьэбэрэгъэлухэр щыIагъэп. КыызэрэтэлугъэмкIэ мыкIэлэ джэгукIэхэр Адыгэ Хэкум кызекIыхэм кыдахыгъэхэу тэшIэ. Ылбапсэ кызыщежьэрэр зы шъхъаф шIэнылэжь.

Адыгэ Олимпиадэ цIэр а лъэхъанхэм агъэфэдагъэ зыгорэп. Адыгэ матнталитетыр уушэтыным пае цIэр сэ фэзгъэшъошъагъ. Ау ыджи мы кьэстхыщтхэр сэ кыислгысыгъэу щыт.

Фэшъхъафэу Iузунайлэ пштэмэ Олимпиядэм фэдэ зэнэкъокъухэм япае кIэлэ-гъуалэхэр е хьамэщышъохэм е ебзышъхъэ гъушъэ чыIухэм джэгукIохэр

ащызэхащэцтыгъэ. КІалэхэр зытефэкІэ, тыркьо горэ атемыфэным пае. КІалэхэм лЫгъэ ахэльэу, Іэпкъ-лЪэпкъ гъІорышІэным фэгъэсагъэ хъуныр янэшанэщтыгъэ. Мары яджэкІукагъэхэр.

2.4.1. Зэдэчъэн

Зэныбджэгъу кІалэхэм зы куп зашыныешъ, чЫгум хагъэлэнтхыгъэ чыпІэм сырэу щызэгоуцощтыгъэх. Нэужым, тапэ агъаомэ зыкІапхъощтыгъэ. Атечырэр хэтми ар атекуагъэ хъуцтыгъэ. Зэ чъэгъум иметрэ нахь кІэкІы хъуцтыгъэ. Ыужрэ зэдэчъэгъум нахь чыжъэ кыщцежъэн, кыызэдачэщтыгъэх. Зэдачэрэхэр зэныбджэгъу хъуцтыгъэх.

2.4.2. ЗэпкІэгъу

Чъэрычъэу укъэчъэнышъ хэгъэлэнтыгъэ чЫпІэм укызысыкІэ, зэрэфэльэкІэу зыбдзын, зэ пкІэгъоу упкІэщт. Анахь чыжъэу пкІэрэр атекуагъэ мэхъу. Лэнтхыым ублэкІэу узыпкІэкІэ теогъэзэжы. ятІонырэми зыпшыкІэ осты, уисырэ блэкІыщтыгъэ.

2.4.3. Лъэбэкъу Щэ ПкІэгъу

ЗэпкІэгъум лъэбэкъуищт пкІэн ашыщтыгъэ. Чъэзэ зэрилъэкІэу, кІахъэу лъэбэкъуитІурэ нэуж зэпымыгъаоу ящэнырэм хьампІэу фэдэу зыбдзыжыщт. Анахь чыжъэ пкІэрэр атекуагъэ мэхъу.

2.4.4. КІапсэ Зэпэкъудын

КІапсэ е чы кІахь горэ аубытынышъ, апакІэхэмкІэ акъудыизэ, нахь чыжъэу зыльэшъун зыльэкІырэр кыхахыщтыгъэ. Мыр нэбгыгэ зырызэу зэрэнэкъуакъорэхэм фэдэу купитІу хъухъуи зэпеощтыгъэх. Хэт зыпеорэ азыфагу иль лэнтхыгъэм кыызблищкІэ, а кызблищырэр атекуагъэ хъуцтыгъэ.

2.4.5. Тэмэ Мыжъо Дзын

Мыжъо дзынхэр зэфэшъхьафэу зэтекІыщтыгъэ. А лъэхъаным *диск* фэдэ атлетизм спорт джэгуальэхэр яІэщтыгъэп. Спорт джэгуальэхэр зэрямыІэм пае спорт зэфэшъхьафым фыхэхыгъэ мыжъо зэфэшъхьафхэр агъэфедэщтыгъэ. Спорт зэфэшъхьафым елытагъэу мыжъом ышыкІи зэфэшъхьафы хъуцтыгъэ.

Мыжьо хьурае горэ зы нашэ фэдиз хьоу зэрагьгэьотыщтыгьэ. А мыжьор Іэгум исэу, тэмэ гучыІум щыубытыгьэу, лэнтхьыгьэм ублэмыкІэу зэрэплээкІэу бдзыщт. Анахь чыжьэ зыдзырэр атекІоштыгьэ.

2.4.6. Блыпкь Мыжьо Дзын

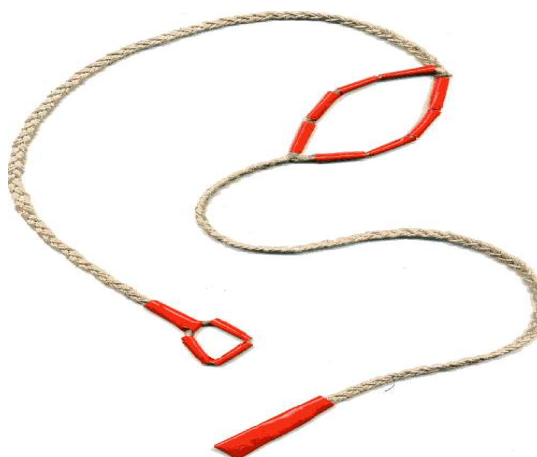
Мыжьо тэмэрыдзхэр фэшхьафэу Іэнэ гучыІу фэдиз хьурэ мыжьо пІокІэшхор ІитІукІэ аубытыни, акІэлэьныкьо зыдадзыщтымкІэ гьэзагьэу мыжьор агьэсысыни, зэралээкІэу адзыщтыгьэ. Анахь чыжьэ зыдзырэр атекІуагьэ хьуштыгьэ.

2.4.7. Бэкуь Мыжьо Дзын

Бэкуь мыжьоу адзыщтэ А хьарыфым ыхьашьирэу пэкІэ лэьныкьор нахь псыгьоу мыжьо пІокІэ джадэ горэ зэдадзыщтыгьэ. Абэкуьхэр зэгохыгьэу, мыжьор зыІэкІэ аІыгьэу зэ-тІо ыдзыщт фэдэу ыгьэсысын, нэужым зэрилээкІэу ыдзыщтыгьэ. АкІуачІэхэр нахь зэрагьэнэкьокьу хьухэмэ, нахь мыжьо ин агьотыни, ІитІукІэ аубытыни, ыпэрэр зэрадзыгьэм фэдэу адзыщтыгьэ.

2.4.8. Мыжьодз

Паралел кІэпситІум ипакІэхэр, азфагу зы дэшхо фэдиз хьурэ мыжьо иплхьашьунэу сэгьтыяным пашІэштыгьэ. Зы кІапсэм гурыт Іэхьуамбэр ифэнэу гьуанэ иІэштыгьэ. Модрэ пакІэр узыщфаем птІупщышьунэу аубытыщтыгьэ.

СУРЭТ 15- МЫЖЬОДЗ. АДРЭСЭР:

[HTTPS://UPLOAD.WIKIMEDIA.ORG/WIKIPEDIA/COMMONS/THUMB/D/DB/WEAPON_SLING_2.JPG/416PX-WEAPON_SLING_2.JPG](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/db/Weapon_sling_2.jpg/416px-Weapon_sling_2.jpg)

Мыжъоу адзыщтыр зыралъхъэ нэужым бэрэ ІэблыкъукІэ агъэчэрэзыни зы пакІэр зэратІупщыгъэм тетэу, мыжъор чыжъэу адзыгъэ хъуцтыгъэ. Джафэдэуи ошьогумкІэ мыжъор дафыезэ зэнэкъокъуцтыгъэх. Мыжъор анахъ чыжъэ зыдзырэр атекІуагъэ хъуцтыгъэ. (сурэт 15)

2.4.9. Бракъ Ехъыжъэн

КІалэхэм купитІоу загощыщтыгъэ. Зэпэчыжъэхэу цыпэ зырызым сырэу щызэгоуцощтыгъэх. Азыфагу иль метрэм икІахыгъэ зэфэдэу гузэгум зы нэбгырэ уцуныешъ, ащи быракъыр дэхыыгъэу ыубытыщтыгъэ. Тапэр⁴⁸ зэрагъэуагъэм фэдэу купитІум ащыщ нэбгырэ зырыз къачъэу фежъэщтыгъэ. Ыпэ къэсырэм быракъыр ыпхъотэн, иунапІэ ыхъыщтыгъэ. Модрэр ыужкІэ лысэу зеокІэ, текІуагъэ хъуцтыгъэ. къылыкІэмыхъэу, быракъэр зыхыкІэ, зыхъырэр текІуагъэ хъуцтыгъэ. Мыр нэбгырэ купыр зэрызэу зэпеофэ рекІокІыщтыгъ.

2.4.10. Іэблыпкъ Бан

Хъулфыгъэхэм яІэблыпкъхэмкІэ Іэблыпкъ банэ ашызэ, зэнэкъокъуцтыгъэх, Іанэм кІэлъырысхэу. Хэт модрэм иІэблыпкъ къыуфэмэ, ар текІуагъэ хъуцтыгъэ. Зыщыгугъужьырэ пстэури Іэблыпкъ бэнэным хэхъаным фитыщтыгъэ.

2.4.11. Бэнэн

Тыркуем зэбэныныр бэрэ агъэфедэгъ. Адыгэхэр къоджэ тэкІухэр арэп, дунэе спортхэм ахэтыщтыгъэх, бэнэныр апэ зэритэу. Туркием лисанс зиІэ спортменым апэрэ цІэрыІохэм ащыщыхэу Адыгэ бэ ахэтыщтыгъэ: ГъукІэ Ящар Догъу (Самсун). Нагъо Махмуд Аталай (Чорум), Хамид Къаплан, Джелал Догъан Атик, Биданыкъо Тевфик Іучел, Адил Джандемир нэмыкІыхэри... мыхэр зэрэ дунаекІи зэдашІэу бэнэкІошхуагъэх.⁴⁹

2.4.12. Іэлын Гъэбыллын

Мы джэгуныр инахъбэрэм кІымафэу, Іофыхэр макІэу, чэщыхэр кІыхъэу

⁴⁸ Тапэ: ЫкІоцІ барут ильэу кІэрахъо фэдэу агъаозэ, мэкъэшхо зыгъэІурэ джгуальэ.

⁴⁹ Circassian Web Sites

[<http://web.archive.org/web/20140530051250/http://www.circassian.narod.ru/circass/spmen.htm>] (2017)

Çeviri: ZERAŞATI Janset Apaydın

зыхьурэ лъэхъаныхэм, кIалэхэмрэ пшъашьхэмрэ хьакIэщ зэхэс ашы зыхьурэм, зэрэджэгущтыгъэхэм ащыщ.

Зы нэбгырэ Iэшхьэтет хьуни купым кьахэкIыщтыгъэ. Модрэхэм зы Iэлын зым зым IэкIальхэ фэдэу зэфашьэизэ, зы нэбгырэм ратыщтыгъэ. Ау хэт ратыти-рамытыми, сырэ аухы фэ яIэхэ зэфашьэищтыгъэ. Iэшхьэтетыр Iэлынэ зыIыгъэу шIошIырэм дэжь Iухъани ыIэ зэкIригъэхьыщтыгъэ. Iэлыныр ыIыгъэу кьычIэмыкIымэ, пшъэдэль зэкъодзагъэмкIэ ыIэ еоцтыгъэх. Ау Iэлыныр ыIыгъэу кьычIэкIымэ, емьоу пшъэдэлэр Iэлынэ зыIыгъым ритын, ар Iэшхьэтет хьуцтыгъ. Мыщ фэдэу езыщыфэхэкIэ джэгущтыгъэх.

2.5. КIАЛЭМРЭ- ПШЪАШЪЭМРЭ (КIЭЛЭ – ГЪУАЛЭХЭР)

2.5.1. КIалэм Игъэсэн

КIалэм зыкьыIэтэу, Iэпкъ-лъэпкъым еуцоным нэсыфэкIэ ищыкIагъэхэр, янэ регъэкьу. ИпIун, игъэшхэн, ифэпэн янэ ыпшъэ иль. Игъэсэн, шэн-хабзэ зекIуакIэхэр хэзыльхьэрэр янэжь апэрэу, нахьыжъхэр арыщтыгъэ. ЯтэкIэ янэжь, тыш, тышыпхьу, унэгъо нысэ, унэошхьэр пIуныгъэ-гъэсэнэгъэм хэгущыIэщтыгъэх, хэлажьэщтыгъэх.

КIалэм ишэн, игущыIэн, ыпкъ зэкIужьын, изыфэпэн лъэшэу анаIэ тырагъэтыщтыгъэ. Шэн-хабзэр нымкIэ, нэнэжъымкIэ, тышыпхьумкIэ кьырыкIоцтыгъэ, ахэмэ зэрахьэрэ зекIокIэ-шыкIэхэр кIалэм рагъашьэщтыгъэ.

КIалэм тIэкIу зыкьызиIэтыкIэ, лыгъэр диIыгъэу, шэн-хабзэр диIыгъэу, лэжьакIэр, Iоф шIакIэр ышIэу, унэгъолI фэдэу, тышым нахь факIоу хьуцтыгъэ. Унагъо лъэкъольэшхэр зэдэIэпыкьухэу, унагъом ис хьульфыгъэ пэпчъ якъэщэн аухыфэ зэхэкIыщтыгъэхэп. Сэ сиунагъоу сыкьзэрыхьухьагъэ унагъор пштэмэ, сятэ-сятэшхэр зызэхэкIыхэ лъэхъаным унагъом ис нэбгырэхэр 27-рэ хьуцтыгъэх. СятэшитIум сятэ янахьыжъэу кIэлэбынхэр яIэу, унэгъо хьазырищэу зэхэсыгъэх. Сятэжъхэм зы шыпхьу яIэу, зэшитфы хьуцтыгъэх, ахэри гужъуагъэу зэхэкIыгъагъэх, зызэхэкIхэм ыужи зы унагъо фэдэу

зэдэпсэуштыгъэх. Арышъ, кIалэм зыкызэриIэтыгъэм фэдэу шапхъэ фэхъушт нэбгырэ тэдыкIэ зигъазэми ыгъотыштыгъэ, ыльэгъуштыгъэ.

КIалэм зэриIоу шхэу, гушыIэу, зифапэу, зэриIоу псэуным хэмIэзахьынхэм пае зыхэс унагъом, лъэпкъым, зыдэс къуаджэм ынапэ тыримыхэу; адыгагъэр зэцимгъэоу, Адыгэ шъаоу псэуныр сыдигъокIи ищыкIагъэщтыгъэ. Хабзэ укъуагъэ горэ нахьыжъымэ къяIужьыгъэмэ, апэ, кIалэм ымышIээ ышIагъэу алытэни, нахь шъабэу, ау нафэу дэгущыIэщтыгъэх. ЯтIонырэм, яцэнырэм пхэнджихэр ышIэмэ, нахь пхъашэ гушыIэхэр рагъэIуштыгъэ.

КIэлэ гъэсэнэм цIыф зэхэтыкIэ закъор арыштыгъэп шэным хэлынэу ищыкIагъэщтыгъэр. Былымым уазэрээдекIоштыр, Iэдэ-уадэм, Iэмэ-псымэм IэпIасэу уазэрафыштытын фаер, Iэпкъ-лъэпкъыр Iофым зэрэбгъэкIун фаер зэIогъу-зэшIэгъоу шымытэу, кIалэм рагъэшIэщтыгъэ.

Адыгэхэм “шэр ошхым фэд” аIо. IУзыняйлэ къуаджэ пэпчъ шы хъушгъэхэ адэкIыштыгъэ. Шы культурэр Адыгэ Хабзэм шъхъафэу зы юнитэу хэт. Шым итымар шIын щегъэжъагъэу, ысэку блэн, ыкIэсэку блэн, гъэшхэн, псыегъэшъон, налкIэльхъан, онэ телъхъан, шхомлэкIэ убытын, шэсыныр, шы гъэчэныр... хэмгъээу кIалэм ебгъэшIэныр насыпышхоу алытэщтыгъэ.

Iэшъым (шъынэ-мэлы) зэрахъоштыр, мэлыр зэрагъэшхэщтыр, зэраупхъоштыр, шIуабзымэ ил зэрэбгъэкъэбзэщтыр, Iэпкъ-лъэпкъэу хэльхэр зэкIэ зыфэдэхэр, ар зэрзэхэпхыштыр Iоф ашIэ къэс зыдрагъаIэу фаIуатээ агъасэщтыгъэ.

Хъасэм е хатэм хахъэхэ зыхъукIэ, унагъом иль хабзэхэр даIыгъэхэу, Iофым ипсынкIагъэ, кIалэхэм арагъашIэщтыгъэ. Мэкъу-мэщ аупкIэ хъумэ, щэмэдж зэхэльыр къабзэу дахэу зэрихъашъунэу фагъасэщтыгъэ. Ежъ ищэмэджыцэ ыуIужьзэ, ыгъэчаныжъзэ кIалэм ар фызэшIокIынэу щэрыо фашIыным ыуж итыштыгъэх.

Щэмэдж еохэ зыхъурэхэм, кIэлэ нахьыкIэр апэкIэ итэу, ащ къыкIэлъыкIорэ нахьыжъыр ащ ыуж итэу, анахьыжъ дэдэр ауж итыжъэу, чэзыу

– чэзыоу кIохэзэ, мэкьу-мэщыр цэмэджыхэмкIэ аупкIэщтыгъэ. НахьыкIэр апэ зыкIырагъэуцорэ, ащ ыкIуачIэ кIэрыплхэу, ащ фэукIочIырэм нахьыбэу ашIэщтыгъэп. Сыда пIомэ, кIэлэ нахьыкIэр ауж кьинэмэ, укIытэн ылъэкIыщтыгъэ. Апэ рагъэуцомэ, ежыри чьанэу лэжьэным нахь егугъуштыгъэ, илIыгъэ нахьыжхэм кьаригъэлъэгъуныр, кIуачIэ зэриIэр кьыушыхьатыщтыгъэ.

КузэкIэтхэр адыгэхэм зэрафэщтыгъэ. Тракторхэр кьалэкIыхьэфэ, цур шхьафэу, шыр шхьафэу зэдкIашIэщтыгъэ. Ахэм ягъэIорышIэни кIалэр фагъасэщтыгъэ. Мэкьу-мэщыр кьащэжьын хьумэ, кум ателырэ пхьэмбгъухэр тырахыжти цутецIапIэхэм кушьюIэдихэр рагъэчъагъэу тыралхьащтыгъэ. АщкIэ лэжьыгъэр губгъом кьыращыжы зыхьукIэ, кIалэр акIыгъоу а Iофхэр зэдашIэщтыгъэ.

Нахьыбэрэм губгъор кьуаджэм азэрэпэчыжьэм пае, шэджэгъуашхэр хьасэм щашIыщтыгъэ. Мафэм ренэу тIо хэкIыгъо хьасэм хэкIыхэзэ, зэдашхэщтыгъэх. Пчыхьэ охъуфэ, губгъом кьэтыщтыгъэх, ащ пае хьасэм кIонхэ зыхьухэкIэ, мэщ Iусхэр зыдахыщтыгъэх. КIалэр кьыхэкIыти, мэщIусыр кьыгъэхьазырыщтыгъэ, етIанэ нахьыжхэм кьяджэщтыгъэ. НэмыкI блэгъэ хьасэхэм ащылажьэрэ унагъохэри кьырагъэблагъэхэзэ, зэхэсхэу яшхынхэр зэдашхэщтыгъэх.

Кьуаджэм дэсхэ зыхьукIэ, кьоджэ щыIакIэми кIалэхэр, унэгъо IофхэмкIэ адэлэжьэщтыгъэх. Ащи хэтэрыкI лэжьыным, чьыг кьэгъэкIыным хэлажьэщтыгъэх. Мэкьу-мэщхэр хьамэщышъохэм кьазырахьылIэжьыкIэ, ахэр чэщырэ кьагъэгъунэщтыгъэх. А пшъэрылтыр зыгъэцакIэщтыгъэр нахь Iэпкь-лэпкьым иуцуагъэ ныбжьыкIэхэр арыщтыгъэ. Унагъом кIалэ имысмэ, тыш нахьыкIэм ар ыгъэцакIэщтыгъэ.

Коц укьэбзыгъэм чылапхьэхэр хахыщтыгъэ. Ахэм ягъэтIылыкIэ хабзэ хэлыгы. Хьаджыгъэ ашIыщт коцыр зыкIэ хахыщтыгъэ, нахь егугъухэзэ ар аукебзыщтыгъэ, ар нэужым агъэгъуштыгъэ, етIанэ шхьалым ахыщтыгъэ ыкIи кIымафэ ренэм ашхыщт хьажыгъэр кьыхахыщтыгъэ. А Iофхэр ашIэн зыхьукIэ, нахьыбэрэр бзылфыгъэхэр ары зэшIозыхыщтыгъэхэр. Пшъэшъэжьые цыкIухэри ягъусэхэу е псы кьафахыщтыми, е нэмыкI пкьыгъо

горэ ящыклагэу рагъкыуцтымэ, ялэпылэгъухэу ахэтыщтыгъэх. Нахь хэклотагъэ пшъашьэхэм, нысэхэм коц утхыдзын Иофхэр зэшлуахыщтыгъэ, клалэхэри мыфэдэ ИофхэмкИ адэлэпыкыуцтыгъэх.

Клалэхэр мыщ фэдэ зэдэлэжьэн Иофхэми ахэлажьэхэу хьуцтыгъэ. Клуачлэ илэу зыхьуклэ клэлэ лэтахьор былым зефэным фагъасэщтыгъэ. Агъэшхэщтхэми, псы аратыщтыми, къакъырэр агъэкъэбзэщтыми- клалэхэм Иофыбэ зэшлуахыщтыгъэ.

Коцыр хьамэщышгом къызахьыжьырэ нэужым, коц *щыник*⁵⁰ горэ щэфаплэм ахымэ лэшлу-лушлухэр къащэфымэ зэдащхэу хьамэхэр, коцхэр къагъэгъунэу чэщыбгы нэсы клалэхэри пшъашьэхэри хьамэщым щызэдэлажьэщтыгъэх. Мыщ фэдэ зэхэсынхэм пстэури Адыгэ заклэ зыхьуклэ пшъашьэхэр нахь фиты щытыщтыгъэх. Ау хымэ горэ ахэты хьумэ, бзыльфыгъэхэр къылухьащтыгъэп. Ащ зэщыгугъужьын махьаныр нафэу къыуегъашлэ.

Зы унэгъо горэм илоф ыуж къинагъэмэ, ащ лэпылэгъу фэхьуцтыгъэх. Хьасэхэм ащылажьэхэми зэдэлэпылэныр ахэлыгъ. Ащ фэдэ хабзэхэр клалэхэр альэгъуцтыгъэ, гэсэпэ тхыдэ афэхьуцтыгъэх.

Клалэхэр псэлыхьо щылэхэу хьуцтыгъэ, ащ фэдэ зыхьуклэ, клэлэ ныбжьыклэхэр ащ фэдиз дэдэу рагъэзыщтыгъэхэп. Тыхэм е тышхэм Иофшлэнхэр зэшлуахыщтыгъэ.

Клэлэ гэсэным джыри зы лээныкыоу хэмызынэу хэлыгъэр, клэрахьор зэрагъэзеклощтым зэрэфагъасэщтыгъэхэр арыгъэ. Е шакло клощтми, е псагъэ тегъэфэнымклэ зэнэкьокыуцтхэми, клалэр дэгъоу щэрыоным фэлэзэу щытын фэягъэ. Арышь, псагъэхэр агъэуцухэти, клэрахьохэр клалэхэм аратынхэшъ, щэрыоным фагъасэщтыгъэх. Джэгу ашы зыхьукли, лашэр гомыльэу хьуцтыгъэп. Къашьо пэпчъ клэрахьо фагъаоцтыгъэ. Лэгур чьылэу, клоцым джэгур щашы зыхьуклэ, клэрахьор агъао зыхьуклэ, щэр къызэкларыожьзэ, ар

⁵⁰ **Щыник:** Килоуих урупих зэрыфэрэ къупэ. Урыпэри зы кило коц зыштэрэ къупэр ары. Зыщыныким урыпих коц ефэ.

зыгорэм тефэжьэуи хьуштыгъэ. Ащ бырсыр кырагъэкIыштыгъэп, гузэжьбогъу кыпыкIыштыгъэ, ау ащ унагъохэм азфагу губжыгъэ кыдафэщтыгъэп, зэпыи зэрэгъэхьуштыгъэхэп.

КIалэр къуаджэм дэтэу, урамым тетэу мыхъун горэ ышIагъэу нахьыжь горэм ылъэгъумэ, кIалэр кызэрищэлIэныешь, ышIагъэр зэремыкIугъэр фиIуатэщтыгъэ. Ятэ папкIэу, ятэш фэдэу нахь тэрэзыр фиIуатэщтыгъэ. Арышъ, кIалэм ипIуныгъэ унэошхь закъохэр арэп хэлажьэщтыгъэхэр, гъунэгъухэми, благъэхэми ащ яIахь хэлыгъ.

Нахьыжьхэм азфагу зэмызэгъыныгъэ кыдафэми, ащ илъэужхэр нахьыкIэхэм зэхамышIэным фэсакъыштыгъэх. Пыиныгъэр нахьыкIэхэм къафамгъэнэным пылгыгъэх. КIалэр нахь хэкIотагъэ зыхьукIэ, нахьыжьхэми къадхэсэу, къахэгущыIэ фэдэу хьуштыгъэ. Ау нахь ныбжьыкIаIохэр зэныбджэгъухэу зэдыхэтыштыгъэх. Ежь унэгъо кIоцI шьыпкъэм нахь зэлэгъухэр нахь зэдэгущыIэщтыгъэх, нахь зэгъусэщтыгъэх. КIэлэ ныбжьыкIэр нахьыжь дэдэхэм къахахьэщтыгъэхэп. Нахьыжьхэм апашъхьэ хьайнапэ щымыхъунхэу, ежь нахьыжьхэри нахь гупсэфэу зэрэгъэгущыIэнхэм пае.

2.5.2. Пшъашъэм Игъэсэн

Нахь зызIэтыгъэ пшъашъэхэм, зиIэпкъ-лэпкъ иуцуагъэхэм Iоф онтэгъухэр, Iофышхохэр арагъашIэщтыгъэп. ЦIыфым ыIэгу кIиутынэу, кIуачIэ хаплъхьэзэ пшIэрэ Iофхэр пшъэшъэ Iофэу алытэщтыгъэп. Iэпэ-Iэсэнныгъэ зыхэлбыр, пщынэ еоныр, унэ зIэхьыжыныр, Iэнэ гъэхъазырыныр, пIэ гъэIылын-Iухьыжынынхэр, дэныр, бзэныр, хьэр шIыныр, кIэлэцIыкIу кIэлыплэнхэр пшъашъэхэм иIофым ящыщыштыгъэ. Амал иIэу пшъашъэ ныбжь зиIэм Iоф кьин, Iоф онтэгъу рагъэшIэщтыгъэп. Ымакъэ Iэтыгъэу, дэхъашхэу, гущаIэу, Iор-жьорэу щыты зэрэмыхъуштыр рагъэшIэщтыгъэ. Iанэм узэрэдэзэкIоштыр рамгъэшIэнэу амал иIагъэп. Апэдэдэ шъхъахынэ мыхъунырэ къэбзэныгъэмрэ фэсакъыштыгъэх.

Пшъашъэ Iэпкъ-лэпкъым изэфэхъэ, изэкIужьын, изыфэпэн, ишъуашэ лъэшэу фэсакъыштыгъэх. Чэщ джанэкIэ, кызэрэкIоу фэпагъэу нэмыкIымэ зябгъэльэгъуныр, ащтэу пчъэлупэхэм уаIутыныр емыкIушхуагъ. Адыгэ

пшъашьэр *марка* фэдэу щытыгъ. ФэпакIэр цIыфыгъэм кыызэрэдэкIуагъэм фэгъэсагъэхэу щытыгъэх. ИцIыфыгъи иадыгагъэ кыхэкIы. ЦIыфыгъэ зыхэмыль адыгагъи щыIэп. Адыгэ пшъашьэри а адыгагъэм фэупэпцIыгъ.

Утыгум кыхъагъэ пшъашьэр, чылэхэм ахахъэхэу зы чIыпIэ горэм тIысын хъумэ, ыпкъ Iэтыгъэу щысыщтыгъэ. Пшъашьэм ыпкъ дахэу хъуным пае зытлыщтыр, зэрэщылыщтым фэсакъыщтыгъэх. Пытэм хэлыщтыгъэ. Бзыльфыгъэм ытх кыпсэу мыхъуным, ыбг нахъ псыгъоу кээнэным пае фэсакъыщтыгъэх, корсеткIэ ыпкъ апхыщтыгъэ. Корсэ кIэгъым тхъауф кIагъэуцоу хъущтыгъэ. Пшъашьэм зимIонтIэным пае а тхъауфыр нэIумкIэ чIагъэлыщтыгъэ.

Пшъашьэм фитыныгъэхэр иIагъ, ау ащ ифитыныгъэхэм емыкIуныгъэр ахэты хъущтыгъэп. Пшъашьэр дэкIонэу игъо зыхъэкIэ кIалэхэр псэлъыхъуакIо кыфакIоштыгъэх. Ипсэлъыхъохэр унэгъо хъакIэщым щыригъэблэгъэнэу егъашIэми фитэу щытыщтыгъэх. Щаер хъазыры зэпытыщтыгъэ. Пшъашьэхэр зыкIи тутын, чиколата, коланья е Iэнэ кэштэн фаемэ, зыфаерэм щыкIагъэ фыримыIэу, хъакIэ ныбджэгъухэм къафищтэнкIэ фитэу щытыщтыгъэ. Ау пшъашьэхэр тутын ешъоныр пхъуатэу альытэщтыгъэп. Моштэу зэриIоу хэтыным пае нахъыжъхэм Iизын аIихыныр ищыкIагъэщтыгъэп. Ау нэмыкI зыгорэм кIон хъумэ янэ-ятэм амыщIэу унэм лъэбэкъу ридзыныр мыгъэсэнэгъэм фахыщтыгъэ. Ащтэу зыфщытыр нахъыжъхэм уаблэпкIэу IэкIыб Iоф пшIэныр зэремыкIурэр арыщтыгъэ. Ащ фэдэ IэкIыб Iоф хъун зыхъукIэ, пшъэшгъэ къодыем имызакъоу унагъом зэдис пстэуми къэбар зэратыщтыгъэ.

Бирам мафэ зыхъукIэ унэм къезгъэблагъэрэхэр пшъашьэр арыщтыгъэ. Унэм хэт кыхъэми ыныбжъым епхыгъэу шIушIэ фэзышIэщтыр пшъашьэр арыгъэ, шай, IэшIу, кофе, джыгарэ сыдми.

Пшъашьэм псэлъыхъо кыфэкIонэу зыригъажъэкIэ, янэ-ятэхэм кIалэр зыщыщыр ашIэщтыгъэ, ау пшъашьэр ахэмэ яупчIыжъэу, ылоштым ахэр кыххэIэзыхъанхэу хабзэ Адыгэхэм яIагъэми,

КIалэм икъэщэн Iэуж зэрэритырэм фэдэу пшъашьэми ипсэлъыхъо Iэуж

ритынэум фитыщтыгъэ. Ау ар, нэмыкIхэмэ яЮф зэпамгъэоным пае, шьэфэу ахэлыгы. Анахь бэмэ кIалэм ишъэогуьмрэ пшьашъэм ипшьэшъэгъумрэ нэмыкIхэм арагъэшIэщтыгъэп.

Пшьашъэхэмрэ кIалэхэмрэ зэхэсхэ зыхьукIэ, лIэшIэгъу фэдиз узэкIэбэжыымэ, хабзэри зытIэкIу зэтекIэу зэрэщытыгъэхэр кьеЮжы Хьусен ыпхьу Фэмихьан. *“ХьакIэщ зэхэсым кIалэхэр псэлыхьэо зыкIохэкIэ, цэнтэу зытесхэм къатекIыныешъ, зы лъакъом лъэгонджэмышьхьэкIэ къэтIысыти пшьашъэм псэлыхьэо фишIыщтыгъэ. Ащ фэдэу кIалэхэр пчыхьэ ренэм чIыгум хэумыубгъуагъэхэу, зэмзэрэ ялакъоу зытесыхэр зэблахьуми зы лъакъом джащтэу тесэу, псэлыгъоцтыгъэх. ЗыпIуантIэу, бэкъухэр зIэгъэзэкIыжыгъэу ущысыныр мыгъэсагъэ цIыфэу алытэщтыгъэ.”* Адыгэ гушыIэжъми, “Унэ зыщыгъаси хасэ кIо,”- еЮшъ кьеЮ.

Пшьашъэм шъхьэгъусэ фэхьуцт кIалэр къыхихыным ежъ фитыгъ. Бзыльфыгъэм шъхьэгъусэ зыфишIынэу зыфаем шэн-хабзэу хэлыщтыхэр къетхы *Зекерия Зихьни, Черкесиам Гъэсэнымрэ Цивилизацияе ПсэукIэмрэ*, ыцIэу итхыль нэкIубгъэ 40-м яужьырэ параграфым: *“Пшьашъэм шъхьэгъусэу хихыщтым хэбзэ дахэхэр хэлыным лъэхьу. ЛъэкъуацIэм, баиныгъэм пчIэ зэриIэрэр ашIэ, ау мыхэр зы пшьашъэм хихыщт хульфыгъэм хэлын шIуагъэмкIэ ырикъурэп. Шэн-хабзэ лъагэхэр хэлын фай: Шыпкъэныгъэ, зэнкIэныгъэ, мыщынэныгъэ зыхэмылгэр ыгу рихьырэп. ТыгъуакIохэм, шэнычъэхэм, яфреплъэкIыжырэп. Черкесым анахь ылгэгъу мыхьурэр, анахь ланэт зыфишIырэр, цIыф зыукIыгъэр арышъы, пшьашъи иратырэп.”*⁵¹

Пшьашъэм зыфаер, зыдэкIоштыр къыхихыныр ежъ ыIэ илыгы. Ау мы хабзэр зыкьутэрэхэри щылагъэх. Пшьашъэр фэмые дэдэми кIалэм ратэу, ежъ пшьашъэри янэ-ятэхэм зыфаеу къаЮрэм темыкIыным пае нахьыжъ гушаIэхэм адэIущтыгъэх. Зэмызэрэ мыщ фэдэ гум римыхьхэри къахэхьуахьэуи хьущытыгъэ. Ау ащ фэдэхэр хэбзэнчъэу алытэщтыгъэ, джыри инахьбэрэм гугкъао къащыхьущтыгъэ.

⁵¹ Zihni, Z. (Jebağı Baj) *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşam*. Ankara: KAFDAV Yayınlar, 2007

Загьорэ пшъашьэхэр рахьыжьэээ агъэкIуасэу хьуцтыгъэ, ауцтэу зыхьукIэ, тещэ ашIэцтыгъэ. КIалэм гьусэ иIэн фэягъ. КIалэр изакъоу егъашIэми пшъашьэм иунэ ихьагъэп. Зэблэгъэ – зэунэошхьэу зэхэхьэ – зэхэкIыхэ фэцхьафы. Тещэу зыгорэ рацагъэми, нысэу унагъом кьырацэжьыфэ, пшъашьэр кьээзгъэгъунэн иIэцтыгъэ. Пшъашьэм инамыс амыукъоным, зыгорэ памыIуахьыжьыным пае, нэчахьэ атхыфэ, ежь пшъашьэм фитэу зэрэкIуагъэр кьеIофэ кIалэр ац иунэ рагъахьэцтыгъэп. Ахэр зэкIэ зэшIокIэу, нэчахьыр затхыкIэ, нэчахь шхыныр ашIыцтыгъэ. Нэчахьытх Iанэм нэужы, кIэкIэу зы джэгу ащIыцтыгъэ. Хьяар зыхьэл Iофыр зэшIуэкIы нэужым джэгу пшIыныр хабзэм щыщыгъ.

Пшъашьэр фэмыеуи рахьыжьэуи хьуцтыгъэ. Ау пшъашьэм хьун кьеIофэ ельэIуцтыгъэх. Ар кьымыIоу унагъоу зэдихьан амал хьуцтыгъэп. А джэуапэр кьитыным тхьамафэ горэ ыхьэуи хьуцтыгъэ.

Пшъашьэр Iэпкъ-лэпкъ ихьагъэу, зызиIэтыкIэ, унэ пыщ шъхьаф фыхахьыцтыгъэ. ИIэмэ-пысымэхэм тыр ахэIэзахыныр хабзэкIэ емыкIушхуагъ. Пшъашьэм иунэ хьульфыгъэ закъо ихьаныри емыкIум ащыщыгъ. Бзыльфыгъэ нэжь-Iужьхэри, нэмыкI нахьыжьхэри, пшъэшъэ унэм ихьаныр шIэгъIодэдэу альытэцтыгъэп.

Зэпшъэшъэгъу зэфэхьурэхэр зы унагъо мэфэ пчъагъэкIэ зэдщыIэцтыгъэх. Пшъэшъэ хьакIэ зэрыс унагъоми кIэлэ ихьэ-икIым щыкIэцтыгъэп. Пшъэшъэ унэм зы кIэлэ куп ихьагъэмэ ахэр кьимыкIыжьэу исым агучыIу утехьаныр хьайнапэу альытэцтыгъэ. Зэмызэрэ нахьыжь зыгорэ пшъэшъэ унэм атехьэу хьумэ, унэм ис кIалэхэр кьэтэджныни, кьикIыжьыщтыгъэх.

Iофыр бэ зыхьоу, нэбгырэ щыкIагъэ яIэу, амалынчэу кьызынэхэкIэ, унэгъо хьамэщышъо IофхэмкIэ пшъашьэхэр зыдрагъэIэцтыгъэх. Ау пшъашьэхэр губгъо IофхэмкIэ Тыркуем, IУзуняйлэ лъэныкьор пштэмэ, губгъо Iофхэм ащылэжьэцтыгъэхэп. Бзыльфыгъэхэр хьамэхэм IэпыIэгъу шафэхьуцтыгъэх, мэл кьэщыным, е чэм кьэщыным яшIуагъэ кьагъакIоцтыгъэ. Ау губгъом ихьэцтыгъэхэп. Пшъэшъэ цыкIуми, е нахьыжьыIоми губгъохэм

агъаклощтыгъэхэп. Коцэу хьамэщым телъхэр агъэкъэбзэжьын зыхъукIэ, щыбзэр зэрэхъэу, аутхындзыщтым елытыгъэу, гъунэгъухэри ягъусэу, бзылъфыгъэхэм коцыр агъэкъэбзэжьыщтыгъэ. Мыжбохэр, ятIэхэр, фыркъо шIоихэр коцым къыхахыщтыгъэ. Коц укъэбзыгъэр дзыохэм аракакъоштыгъэ. ЕтIанэ хьамбарым ратакъоштыгъэх. Пшъашъэхэр мыщ фэдэ къоджэ Iофыми анахь Iоф шIэгъошIум щылэжьэщтыгъэх.

Адыгэ унагъхэм, егъашIэми пшъашъэхэр пшъэшъэ гъэшIонэу яIэщтыгъэ.

2.6. НЫСАЩЭР- УНАГЪУАКИЭР

Нысащэр...УнакIэр...Лъэпэмаф. Зигъо къэсырэр умышIэмэ, игъонэмысы охъу. КIэлэмрэ пшъашъэмрэ унагъо зедихъан гухэль зызэдашIыкIэ, кIалэр зэрэшъыпкъэр нафэу, гъусэ иIэу пшъашъэм псэлъыхъо факлощтыгъэ. Мыщ, кIалэр зэрэшъыпкъэр лъэныкъуитIуми яунагъохэм зэдашIагъэ хъуштыгъэ. Пшъашъэм а дакъыкъэм джэуапыр арымтэу къыгъанэщтыгъэ. Пшъашъэм *“сиджэуап укълъыхъужьмэ, тинахьыжъхэм зыгорэ къышъуаIожьын...”* фэдэу зыгорэхэр зыриIокIэ, пшъашъэм, дэкIонэу гоон зэриIэр пшIэщтыгъэ. Ау къин ухэхъагъ, джырэкIэ гухэль зэрымIэр чIэгъыбзэкIэ зыриIокIэ, *“усфаен”* махъанэ иIэщтыгъэ.

КIэлэ лъэныкъом джэуапыр арамъыжьын ипэ, пшъэшъэ лъэныкъом зэпыхъо-пыщэхэр зэрэугъоин, нахьыжъ унашъо ашIыщтыгъэ. Апэдэдэ пшъашъэр фэе-фэмыем кIэупчIэщтыгъэх. Пшъашъэр зэрэфаер зызэрэгъашIэ нэужым, Iофыр зэрэхъуштыр зэпыхъо-пыщэхэм унашъо амышIэу, кIэлэ лъэныкъор джэуапым къылъыкIожьыным ежэщтыгъэх. КIэлэ лъэныкъор джэуап ыхъыным пае къэбарыхъэхэр къаклохэу, джэуапыр хъунэу зэраты нэужым, пшъашъэр зэратыгъэр, благъэ пстэуми арагъэшIэжьыщтыгъэ. Ащ нэсыфэ Iофыр зытетыр зышIэщтыгъэхэр тыш-нышхэр арыгъэ.

КIэлэ унагъор пшъэшъэ лъэныкъом тэрэзэу амышIэрэмэ, ыныбжь

икьугъэу хьульфыгъэ нэбгыритIу *унаплъэ*⁵² агъакIоштыгъэ. Унаплъэ кIоныр шъэфэуи, къэбар агъэIузэ нафэуи хьуштыгъэ. Шъхьафэу унаплъэ амыгъакIохэми, кIэлэ унагъор зышIэрэхэм акIэупчIахьыхээ зэрагъэшIэщтыгъэ. Ыджырэ лъэхъанхэм Iофыр мыщ фэдизэу кIагъэкIыжырэп. Нахь псынкIэу зэрэгъуштым еплъых.

КIэлэ лъэныкъом, пшъашъэм иджэуап лыкIо фагъэкIоштыгъэ. Джэуапыр хьазырмэ, *“хьар хэлъэу блэгъэ кIахъэу Тхьам ерэшI, Тхьам ерэгъэтэмам,”*- фэдэу хьохьухэкIэ джэуапыр араIоштыгъэ. Пшъэшъэ лъэныкъор мыхьазырмэ, е загъэльэпIэжыным фаехэмэ яIонырэ- ящэнырэу кызкIэлягъэкIожьыщтыгъэх.

КIэлэ лъэныкъом джэуапыр тэмамэу захьырэ нэужым, япыхьо-пыщэхэм къэбар аратын, Iофым зыфагъахьазырыштыгъэ. КIэлэ лъэныкъор блэгъэ кIэпсы хьуштым адыж лыкIохэр агъэкIони нысэщэ пIалъэхэм епхыгъэу зыфаехэр сьдми кызэрагъэшIэн къэкIожьыщтыгъэх. Ащ нэужым нэчахьытх пIалъэм кIэлэ лъэныкъор лыкIоштыгъэ. Нычахьытхым зыкIохэкIэ, ыпэ уасэр хагъэунэфыкIыштыгъэ.

ЛъэныкъуитIур пшъашъэм иуасэ пае зэгурыIоным зыльнэсыхэкIэ, пшъашъэм янэ-ятэ Iофым хэлэзахьыштыгъэп. Атэш-анэшхэр, тхьаматэ купым унашъохэр ашIыштыгъэх. Уасэ хагъэунэфыкIы зыхьурэм, пшъэшъэ лъэныкъом зериIорэр мыхьудэдэми, ыпэ ытыштыгъэ. Илъэс шъэныкъо горэ узэкIэIэбэжымэ, осэшхо зиIэхэри къахэкIыштыгъэ. Ау мары нахь агъэфэдэщтыгъэ уасэр. Къетхыжы, *Ялчын Кая, Черкэсхэ-I* зицIэ тхылым, *нэкIубгъо:145м “ОсэIых-Уасэ”* шъхьаIым: *“Уасэр нычахьытхыгъом хагъэунэфыкIы. Ынэрэм уасэр былыммышхом ащыщрэ шыпэрыт зицIэ зыи лъэпкъырэ хьуштыгъэ, унагъоми апхыгъэу хьуштыгъэ. Псалъэм пае уасэр, Iузыняйлам, 1950 илъэсхэм, шитIу, цуитIу, Лира 500 арыгъэ,⁵³”*- еIо къетхыжы. Ащ уасэр зэрэлапIэу зэрэщытыгъэри, мыщ имэхъани пшъашъэр пIытэнэу зэрэщытэри, пшъашъэр тышым ащэу, ятэ зильэгъужьрэм уасэу къаIахыгъэм

⁵² **Унаплъэ:** Пшъашъэ зыфае зыгорэ унагъэм амышIэрэу шьтмэ ар зэрагъэшIэн пае унагъор зытетыр зэбгъэшIэныр ары.

⁵³ Кая, Y. *Çerkesler I-II-II, Tarih – Mitoloji – Gelenek*, İstanbul: Dahi yayıncılık, 2015

кышчымыкIэу пкIи фешIыжы, шIухафтыни ретыжьэу кышетхэжы. Мыфэдэу пшIэным имахьанэ, пшIашгэр былымым фэдэу кыбгурымыIоныр ары. Мыр кьегъэшпкэжы *Зекерия Зихьни*, ащ кьетхыжы: “*Уасэ кызэратыгэ тым, уэсахэ кIуаггэхэм шIухафытын зырыз ареты. ПшIашгэм ятэш нахьыжгым, ишыпху нахьыжъ иIэмэ, малхгэ иIэмэ, пIур иIэмэ зэкIэми Iахь аратыцтыгэ. Уасэу кьатыгэ Iашэр тым зэрихьаныр, шым тетIысхьаныр ашIохьайнэпшухагъ. БишнахьыкIэхэри а шым атетIысхьаныр, пшIашгэр амылгытэ фэдэу кьагурыIоцтыгэ...*”⁵⁴

Нычыхым нэуж мазэ горэ дэкигыгэу нысэцэ мафэм ипIалгэ зэратыцтыгэ. Шалэм ренэу кIэлэ лэныкыо лыхьуцтыгэ, пшIэшгэ лэныкыом джэуапыр атыцтыгэ. ПшIэшгэ уныр пIалгэу кьаIахыггэм лыкIэхьан пае, чэщы-мафэ имыIэу унэкIэ IапIэхэр аггэхьазырыцтыгэ.

Нысэм иIапIэхэр аггэхьазырыным пае уахьтэ ящыкIэггагъ. ПшIашгэм иIапIэхэм, ихьап-щыпхэм яггэхьазырын цIыфыбэ хэлажьэцтыгэ. ПшIэшгэггухэр, шыпхгухэр, нанэхэр, тышыпхгухэр ыкIи ежъ пшIашгэр. ПшIэтэхьохэр, техьо-кIэлынхэр, чыхIанхэр, ошэкурхэр, шхьантэхэр, джэхэшгэо тедзэхэр ашIыцтыггэх. ЧыхIэнхэм, ошэкурхэм аупIэIуэ аралгхьацт цыхэр, аупIэпIын, цыпхынкIэ апхыцтыггэ, цы утынкIэ аутыныцтыггэ, яIэхэмкIэ аупIэпIыцтыггэх, агыкIыцтыггэх, адытэцтыггэх. Анахь макIэм, пIэ зэчIэлгэу зытIузыц аггэхьазыцтыггэ. Ахэм данэм хэшIыкIыггэу, шхьантэ тебзэхэр, пIэ техьохэр, чыхIэн тебзэхэр, ошэкур техьохэр хэдыкIыжыггэу акIыггущтыггэ. Анахь Iофы онтэггухэр нысэхэм, ныхэм, унэггэу шгузыхэм ашIэцтыггэ. Нахь псынкIэ Iофхэр пшIашггэхэм афаггэшгуашэцтыггэ. ПшIашгэм иIахьылэу, иблаггэу иIэ пшIэшгэггухэр кьэкIони мэфэ пчаггэкIэ щыIэцтыггэх, Iахьчи хэмылгэу.

Адыгэхэр нысацэ кIонхэ зыхьукIэ, ыпэдэдэ анахь нэжъ-Iужьхэр, тхьэмаггэхэр зэрэуггэоин, зэхэгущыIэцтыггэх. Нысэ кьацэн зыхьукIэ, ащ пае ищыкIэггэ пстэури зэдеусэхэзэ, рахьухьэцтыггэ. АпэрэмкIэ, мафэу нысацэр зытефэцтыр заггэунафэ нэужым, етIанэ хьакIэу кьыраггэблэггэцтхэм

⁵⁴Zekeriya, Z. a.g.e, s.53.

кэбарыр арагъэуштыгъэ. Къуаджэм дэсхэм анахьжъхэм, тхьаматэхэр нэбгыритф-хы фэдиз упчIэжъэгъу ашIыштыгъэ. Нахь Iофыр зэшIозгъэкIыштхэм зыр тхьаматэу, зыр гуадзэу, модрэхэр куп мафэу унашъохэр афашIыштыгъэх. Ащ фэшъхьафэу хьакIэщ зэфэсхэр зэхащэхэти, ашIэцтыр зэкIэ зэдагъэнафэщтыгъэ.

Нысацэр ежъэным ыпэкIэ нысацэм кIорэ тхьаматэр агъэнафэщтыгъэ. Ащ Iофэу зэрахьаштхэр зэкIэ унашъо кышIыштыгъэх. Тхьэмэтэ гуадзэри ащ игъусэщтыгъэ. Тхьэмэтэ пцэрыхьакIуи хадзыштыгъэ. Пцэрахьэр нэмыкI Iоф имыIэу тхьамэтэм епхыгъэщтыгъэ. Ар егъэгъолыжыфэ шъхьарытыштыгъэ. Къэмтэджызэ ыпэ, тэджыни тхьаматэм икъэтэджын паплъэщтыгъэ.

Пшъашъэ къэшъокIо ыкIи кIэлэ къэшъокIо купхэми тхьаматэхэр джащ фэдэу афагъэнафэщтыгъэ. ХьатиякIори пэшIорыгъэшIэу хадзыштыгъэ. ЩыкIагъэу щыIэхэр зэкIэ рагъэкъужыным нысэщэ тхьаматэхэр альпылъэщтыгъэх.

Нысацэм кIоныхэу гъогу техьаныхэ зыхъухэкIэ, тхьаматэ зэрысырэ кум пшъэшъэ тхьаматэр, тхьаматэ гуадзэр, ныбжь зиIэ нахь хьульфыгъэхэр, зыку зэдитIысхьащтыгъэх. ЗыдэкIошт къуаджэм зеблагъэхэкIэ, нысэщэ купыр зы чIыпIэ уцунхэшъ, чылэм дэхьанхэм ыпэкIэ, къуаджэм кызэрэсыгъэхэр, нэбгырэ тхьапш зэрэхъурэхэр афаIопщынэу, мэкъэгъэIу агъакIоштыгъэ. Нысэщэ купыр къуаджэм кыдагъэхьанэу зэрэфаехэм иIизын аIихьштыгъэ. Кум къыкIынхэм ыпэкIэ, нысэунэм щыщ ныбжь зиIэ нэбгырэ горэ нысацэхэм апэгъокIыти, кыыригъэблагъэщтыгъэх. Нысэщэунэм мэкъэгъэIоу кIорэр пщырахь кIалъэм фэшъхьафыштыгъэ.

КIэлакIэхэр нэмыкI ку исыштыгъэх, ахэми нахь ныбжьыкIэ горэ апэгъокIыштыгъэ ыкIи кыыригъэпсыхьыштыгъэх. Нысэщэ гупыр ригъэблэгъэнэу, бзыльфыгъэрэ хьульфыгъэрэ кухэм адэжь къуIумыхэу, кум укыкIыныр хабзэм щыщэу альытэщтыгъэп.

Шыкуш зэкIэткIэ е трактор реморкум исхэу нысацэ кIохэ зыщэты лъэхьаным кушъхьэр шэтырхэр афашIыштыгъэ, кIоцIым нысэ тIысыпIэри иIэу.

Кухэр залатыжьхэм, автобус, машинэхэр кызыежьэхэм, нысащэ клорэхэри нахь бэ хьухэу рагъэжьагъ, зеклонхэри нахь тынчы хьугъэ.

Нысащэ зыкӀохэкӀэ, зы нэбгырэ е тӀу агъэнафэти, пшъашъэм иӀапӀэу агъэхъазырыгъэхэр апчъыщтыгъэ. ӀапӀэ пэпчъ тхыгъэ псэуми зы уасэ фалытэщтыгъэ. Нысэм кӀэлэ унэм ыхьырэ ӀапӀэхэр ащ фэдэу апчъыныешъ, листэу тхьаматэхэм арагъашӀэщтыгъэ ахэр зыфэдиэхэр.

Нысащэхэр кьежьэжьыным ыпэкӀэ унэгъухэмэ атрагошагъэ нысэщэ купыр Ӏэнэ шӀыгъэхэм ащахьакӀэщтыгъэх, былымхэр афаукӀын, шхын зэфэшъхьафхэкӀэ нысэщэ хьакӀэхэр кьагъэтхъэжьыщтыгъэх. Афэдиэ хьакӀэр зы унагъо щышхэщтыгъэхэп. Нысащэ клорэхэри унагъо пэпчъ хьакӀэ тхьапш фэхьакӀэшъуцтми пчъагъэу атрагуащэхэти, ахьакӀэщтыгъэх. Шхыным инахьыбэр зыдэщыӀэрэр нысэщэ уныр арыщтыгъэ. Ащ паекӀэ, хьакӀэ зиӀэрэ бысымхэм нысэщэ унэми шхын рахэу хьакӀэмэ афахьэу хьуцтыгъэ.

ЗыльэнкьокӀи нысэ ӀапӀэр кухэм кьарашӀахьыщтыгъэ. ӀэпӀэ кьихын сырэ нысэм ипхьуантэ кьызысыкӀэ, унэм ар кьырамыщыцэ, пхьуантэм, нысэм игупсэхэм ащыщ пшъашъэ горэхэр тетӀысхьэхэти, пхьонтэ ӀэтыпкӀэ кьалахыщтыгъэ. ГьэтэджыпкӀэ кьырамытэу, ӀапӀэхэр зыдэль пхьуантэр кьаратыщтыгъэп. ПчъэӀупэми Ӏууцоштыгъэх кӀэлэцӀыкӀу горэхэр. Нысэтын сыхьат е Ӏахьцэ тӀэкӀу горэ кьарамытэу нысэр пшъэшъэ унэм кьырагъэкӀыщтыгъэп.

Нэужым Ӏизын кьалахыти нысэр кьыращыщтыгъэ. Нысэр унэм кьызыщырэр шъаом анахь пэпблагъэ пщыкьор арыгъэ. Нысэр пчъэӀупэм кьызырекӀэу, кӀэрахьор зэрызэу ыгъаозэ, н унэм кьыращыщтыгъэ.

Нысэщэ купыр кьоджэ дэкӀыжьыпӀэм кьызысыкӀэ, кьоджэ кӀалэхэм гьогур зэпагъэӀыкӀыщтыгъэ, кур рамгъэжьэжьы ашӀоигъоу. Гьогум ыпэ зэпызыупкӀыгъэ кӀэлэ купым яныбджэгъугъэр нысэм гьогуратын пае кьоджэ кӀэлэ Ӏахьэу пкӀэ афашӀыщтыгъэ. Нэужым кум нэбгырэ зы-тӀу горэ нысэщэ купым кьахэкӀыти, кьоджэ кӀалэм джэгу кьафашӀыщтыгъэ. Амырымэ гьогур аратыщтыгъэп.

Нысэр къэзыщэрэхэр къызэрэкложьрэхэр кІалэм икьуаджэ дэсхэм къызальэгьукІэ, гушІуапкІэ къаІахынэу аІоти, кІэлэ унэм псынкІэу къэбарыр нагъэсыщтыгъэ. Ащ фэшъхьафэуи, нысэр къащэу зальэгьукІэ, онджэкъэу унашъхьэм тетыгъэр къакъутэти къыратэкъохыщтыгъэ. Нысащэр зыщашІыщтыгъэ унагъом адыгэ быракъхэр унашъхьэхэм ащыпальэгъыщтыгъэ. Ар тинахъжъхэм къаІотэжыщтыгъэ, нахь кІасэу къэтлэгъужыгъэр тызыщыпсэурэ тырку къэралыгъом ибыракъ нахь пІэтын уфимытэу зэрэхъугъагъэр ары.

Нысэр къызагъэсыкІэ, шхончыкІэ, кІэрахъокІэ огум дэуаехэзэ, нысэр унэм ращэщтыгъэ. Нысэр пщыкъом ыІаплІэ исэу унэм къырихъащтыгъэ. Ау ар пэсэрэ зэманыр ары ауштэу зыщытыгъэр. Нэужым ханэжьи, нысэдакІо (нысэдис) иІэхэу, кум къызращырэм ыуж, унэм къыращэщтыгъэ. Пщынэ макъэр кІэтэу, къаІоштыгъэ зэкІэри тымышІэжъыми “уароооц, уаримооооц, уэдидаааа” аІом мэкъамэджэ зэдэжыуэхэзэ, кІэрахъо фагъауэзэ, нысэр лъэгъунэм ращэщтыгъэ.

Нысэр кум къыращэу, лэгъунэм ращэ зыхъурэм, ышъхьэ чы псыгъокІэ е бэщ псыгъожыекІэ макІэу ео фэдэу зашІызэ, нысэм пхъашэу зырагъэльэгъуштыгъэ. Ащ нысэр Іасэ хъуныр махъанэу фашІыщтыгъэ. Нысэр унэм изыщэрэхэм, нысэм ышъхьэ зи рамгъэоным пае, е щатырэ горэ е табэ фэдэу е алеминюм, е цІыкІоу Іэнэ сын горэ шъхъатехъо фэдэу даІыгъыщтыгъэ.

Нысэ щэндакъым зыкІэлъыуцокІэ, ахъщэ жъгъэйхэр, коцы, шъоушыгъужьи, мыхэм ащыщым зэр нысэм ышъхьэ къыратэкъохыщтыгъэ. А къыратэкъохырэхэр кІэлэцІыкІухэм аугъоищтыгъэх.

ХабзэмкІэ, нысэр зыдэщытыщтыр гъэхъазырыгъэу зы чыпІэ фыхахыщтыгъэ. КъаІотэжы Кобл Бирамхэм япхъоу Іагъухэ янысэ Щазие, Лъэпшъау Хъусен ыпхъу Фемихъан: Нысэр лэгъунэм зыращэкІэ *щэндакъ*⁵⁵ зэраІорэ чІыпІэм рагъэуцоштыгъэ. Ар *дэнэкъаз*⁵⁶ зыфаІорэ щыбзэ кІадэ фэдэ

⁵⁵ **Щэндакъ:** Штуцэрэ плъыжырэ зэхэлъ данэкІэ гъэлагъэу зыдэщытырэ кІыпІэм ицІ.

⁵⁶ **Дэнэкъаз:** Щыбзэкиадэм фэдэу нэхъоу, упхырыплэу зы щэкІ джыным ащыщ. Щэндакъым къырахъохырэ шэкІым ыцІ.

шэклыр *пхэИэди*⁵⁷ гэлаггэм кьеупхухыггэу шэтыр фэдэу ашлыни, нысэр ащ члэтыштыггэ. Ыкыбыклэ шэнт шытыштыггэ. Ихэ-иклэ маклэ зыггуклэ тетлысхан пае.”

Нысэ кызащэрэ мафэм, шэИодэкло унэм, пшээшгэ – кIалэу нахь ныбжэ зилэхэр аггэклони *дае*⁵⁸ нысэ унэм кыашштыггэ. Дае нысэунэм лэбэккэу ридзэн зыхгуклэ, пчэе ихьаплэм дэжэ, *кьулум данэ*⁵⁹ шэклыр аубггун, ащ тетэу рыклозэ, гошэ унэу шгуз нахьыжхэр зэрысым ращэштыггэ. А шэклыр плыжырэ шгуцлэрэ зэхэлгэу шытыштыггэ. Нэужым гошэланэ афаггэхьазырыни зэдэшштыггэх. А мэфэ дэдэм нысэр шгузым ахащэн, ялэклхэр ыштэн, зэклэклон, лэшхэе зетедзаггэу уцуштыггэ.

Нысащэм ящэнырэ (3.) мафэм хьаблэм дэс нысэхэр, нысэщэ унэм шызэфэсых. Нысаклэм мэстэ лудан кыфаштэ, шэкл ныкьохэдыкыггэ горэ хыраггэдыкы, иэпэ-лэсэныггэм еплых. А мэстэ луданыр *шлэжэ-мафэ*⁶⁰ фэхгун пае нысэм кыратыжы. Шхэным нысэр адашхэрэп. ланыр, залэтыжы нэуж шгоурэ тхурэ, е бэчмээрэ тхурэ зэхэлгэу лэхуамбэклэ зылэклу нысэм луацлэлыштыггэ. Мыр ишлэнэу шлэныгго зиештыр инысэггум ащыш хгун фай, ау нысэггэу имылэмэ, анахь фэблаггэ зы нысэ горэм ышлэштыггэ. Ащ ыбээрэ ыжэрэ лэшлуггэ зэрэхгун фаер кыуггэшлэштыггэ.

Нысащэ клонхэ зыхгуклэ е кызыкложыхэклэ апэ, кьуаджэм унаггом кьэблэггэаггэ зэклэрэ, зэхэдз ямышлэу, лэнэ-ланэу аггашхэх. Тхьаматэхэр шхьяфэу, бзылфыггэхэр шхьяфэу, клэлэ-ггуалэхэр зэу зэдаггашхэх. Ащ фэдэу лэнэ пчяаггэхэр кьяггэуцуштыггэ, кызэблахуштыггэ.

Тхьаматэ ланэхэр, нахьыбэрэм зезыхэщтыггэр кIалэхэр ары, ау ланэм атетхэр зэблэзыхуштыггэхэр, тхьаматэм апашхэе изыггэуцоу-изхьыжэрэхэр пшэашгэхэр арыштыггэ. А лэфхэр зышлэрэхэр нысэр кызфащэггэ унаггом илахьылхэр, иггунэггухэр, игупсэхэр арыштыггэ. Пшээшгэ хьаклэхэм лэф

⁵⁷ **Пхэе Иэди:** Ыггумаггэ лашгэ фэдизэ хгоу аупсызэ унаеу шгыггэ пхэе клыхым ыцлэу шыт.

⁵⁸ **Дае:** ШэИодэкло унэм ыс гуащэр ары. Еж мыккоу унэггэу гуащэ бггэклоныр хабзэ.

⁵⁹ **Кулымданэ:** Данэм хэшлыкыггэ плыжы-шгуклэ зэхэлгэу, шхьятегго фэдизэ хгурэ дэнэ шэкл.

⁶⁰ **Шлэжэ-маф:** А мафэм фэггэхыггэу гуккэклэжэ пшыныр ары.

арагъашлэщтыгъэп.

Шхэн Иофыр аухы зыхьуклэ, чэщ джэгур аублэщтыгъэ. Унэхэр къаунэкIыжыты, сэбахь зэманыр къэсыфэ, Iэзаныр къэджэфэ къашьощтыгъэх. Нысащэр зы мафэкIэ зэшIокIыщтыгъэп. Мэфитф-мэфихы фэдизрэ рекIокIыщтыгъэ, мэфипшIым блэкIырэ нысащэхэри хьущтыгъэ.

Джэгур зырагъажьэу, чэщыр зыхэкIуатэкIэ, кIалэу къэзыщагъэр ишьэогъу игъусэу нысэ унэм къыщэжыщтыгъэ. Нысэр, нысэдисыр, кIалэр, шьэодакIом нэмыкI нысэ унэм нэбгырэ кIинэжытыгъэп. Нысэдисым, кIэлэдакIом лэгъуныр къагъэгъунэщтыгъэ. Нахь нэжь-Iужьхэр чэщ хэкIотагъэ нэс щысыщтыгъэх, хьакIэщхэм ащыгущылэхэу, загъэпсэфэу.

Нысэр къызэкIом ыуж, ащ IапIэу къыхьыгъэхэр, шIухьафтынэу къыхьыгъэхэр арагъэльэгъущтыгъэ. Нысэм, унагъоу къызхэхьагъэ лъэпкъым щыщ зэпстэуми, анахь цIыкIум щегъэжьагъэу анахьыжыым нэсэу, шьаом анэш-атэшхэри дыхэтэу шIухьафтынхэр къафихьыныр хабзэм щыщыгъ. Нысэщэ тхьаматэмрэ ыгуадзэрэ шIухьафтыным хагъэныщтыгъэхэп. ШьэодакIори ханыщтыгъэп шIухьафтыным. Нысэм зы бохьджэ (нэтым фэдэу шIухьафтын зыкIоцIылгырэ) къыфихьыщтыгъэ. Нысэм къыхьыгъэ зыгорэ зыщальэ зыхьукIэ, къызэрэфыхьыгъэр къаIозэрэ нысэр агъэльэпIэщтыгъэ. Къахьыгъэмни къэзыхьыгъэр арыщтыгъэ цIэрыIо хьунэу зыфэещтыгъэхэр.

Нысэщэ джэгур амыухызэ, ыпэ къуаджэм дэс гоцэ шьузхэр къаугъоих. Iанэхэр афагъэхьазыры. Нысэр гуащэм тыращэ, гоцэ тещэ ашIы. Гуащэр щытхьушхохэр фишIызэ, нысэ тепчъэ⁶¹ ешIэмэ, нысэм тепчъэ, ымышIэрэмэ зышIэрэ горэ тепчъэ.

Мары а нысэ тепчъэр хэкум къызэрикIыгъэм фэдэу непэ къытфэнагъ. Ар джырэ къэс къытлызгъэсыгъэ Кобл Бирам Щазиер ары.

⁶¹ **Нысэ тепчъэ:** Нысэ щытхьу оред. Нысэ къызашчэкIэ ыгуащэ, мэкъамэкIэ Iурыпчъэу рилуалIэрэ адыгъыгабзэкIэ оред.

НЫСЭ ТЕПЧЬЭ⁶²

Щыры щыры щыпэ

О сэ 'синысэ осэр'⁶³ аЮу къякЮми

Дышгэ плгыжээр псэтэкЮа, одида.

Дышгэ плгыжээ ІэкІтео сырещэ, одида.

Уишгузыщи щыр напэу мээекЮа, одида.

ЗекІон иІэм гоцэдаер мэгушЮа, одида.

УигушЮогьой, хъарзынэгоу дышгэгуа, одида.

Огум итым мазэхэ зипигэбгэуа, одида.

Хышхом хидээрэ тыгэ нэбзие зинашгэ, одида.

Дыжбынэ чыЮушхо тыгэ хъажгум пэджэгуа, одида.

КъахэджэгукЮрэ уипщыпхэуа, одида.

Пщыпхэу фэшЮу нысэуи Тхэа уешІа, одида.

Мэстапэхэ огъэшыпэ, тхаркьо щыпакІэхэ синыса, одида.

О синысэм фэдэхэ дэмыса, кІэлэ закьоу дэсыми укъища, одида.

Укъэзыщэ кІалэми удэжгэ, одида.

Уигоцэ ныожгэхэ огъашиЮа, одида.

Пщы фэшЮу, пщыкьо фэшЮу нысэуи Тхэа уешІа, одида.

Данэ зыЛулгэлгырэ лэныстэ, дышгэ зыфауГурэ алтыса, одида.

Зятэ иунэ дарие бэ щызыбзэу,

Зипиц иунэ дышгэ мыбзэ къэзыхэа, одида.

Къыхьэрэм гоцэ щыс ебгээЮа, одида.

Псы зыІорэм тыжбыныбжгэм фиокІа, одида.

ЫкІымы кІыбгэу- ныбгэоу зэбгэуа, одида.

Ягу итэ синысэми иуна, одида.

Иунэшхуи щындакь, одида.

Чэтым фэдэу Іушгэабэу,

Мэлым фэдэу Іушгэабэу Тхэа уешІа, одида.

Уи джэнакІэхэр темлашгэуа,

⁶² Аужырэ сатырихэр мэкхамэкІэ кыІуаггэм хэмытэу, ыужым кыІотэжыгыг. Синэклубго адрэс, орэдым имэкхамэкІэ уедэІушгэушг. <https://www.youtube.com/watch?v=xBiFJ6Qk0Fc>

⁶³ Нысэ уасэ: Нысэм фатыгэ уасэ ары.

Тиунашго пстэури имыха, одида.
 ПхъончIыпхъанэ умгъэльат,
 Уигу илг пстэури умылуат, одида.
 Цокъэ лъэпатцIэм урыклоу,
 ТышкIуалэ умышъуа, одида.
 Уянэ имысымы уимыхъа,
 Уихъагъэмэ зыгъэмсэфи укъекIыжь, одида.'

Нысэр унэм кызыхьэрэ мафэм гоцэжь⁶⁴ иIэмэ, иIалгмэкъыжьи ыштэти, “нысакIэр арэп нысэжьэр ары ськъызыфыгъэр,” ыIомэ, тхъаусхэзэ ежьэжьыщтыгъэ. КIалэхэм ныор пхъэIанэм тырагъэтIысхъани кырахъакIызэ, агъэджэгу фэдэу зашIыщтыгъэ. Нахыжьэр зэрамыуджэгъурэ хабзэм зэрэхэтыр кыуагъэшIэн пае иблагъэ горэм къэкIони кIалэмэ ахьщэ аритын кыщэфыжьыщтыгъэ. Мыщ гоцэгъэудж раIощтыгъэ.

Нысацэр зауырэ нэужым нысэм ищыгъынхэр шъэодакIом иунэ аригъахыныешъ, пшъашъэу исыхэм зыфаерэ щыгъыныр хахыщтыгъэ. Загъорэхэм зи хамгъэзэу аратыщтыгъэ. Загъорэхэми шIэжьмафэ фэхъун пае, пхъотэ пэмыхы ащымышъугъ пае, зы щыгъын горэ хахын пхъуантэр афагъахыжьыщтыгъэ. ШъэодакIом ишыпхъухэмрэ нысэмрэ нысацэм щегъэжьагъэу егъашIэми зэгупсэу зэфыщытыщтыгъэх. Ар щыгъу-пIастэм кыуфэщтыгъэ, нысэм ышъхьэгъусэ шъаоу зэрагъэшъэуагъэм пае.

Нысэцэ ухыныр зэшIокIыгъэ зышIырэ *шъэоцэжьсэр*⁶⁵ ары. Шъао зацэжьыщт пчыхьэм тым ипыхъо-пыщэ нахыжьхэр хъакIэщым е унэшхом щызэфэсых. Шъаор нысэицэм фэдэу “*уарооооооц, уаримоооооооц, одидааааа...*” аIомэ, пщынэ макъэм дежьыухэзэрэ иунэ рацэжьы. ПаIор, укIытапхэ зишIын пае ынэIукIэ кырикъухызэ, зэхэс купым ахашъэ. Анахыжьымы щегъэжьагъэу зэпстэуми аIэки ещтэ. Нэужым кызэкIакIош, зандэу пчъэблым дэжь мэуцу. ЫнапIэ ыIэтэу ахаплъэрэп. Унашъор афэзышIырэ анахыжьымы, унашъохэр кыфешIы. Унагъо зэрэхъагъэр, ихэтыкIэ фэсакынуэ зэрэщытын фаер, ежь

⁶⁴ **Гоцэжь:** Гуацэм игуащэ ары.

⁶⁵ **Шъэоцэжь:** Шъаор, чэщым шъэгък гуп зэхэтэу, пщынэ уеозэ, шъэоунэм ипщыжьэу ятэ иунэ пщэжьыныр ары. Шъэоцэжьыр пчыхьэм аIы.

ышхьэфитыгъэ закьокIэ унагъо узэрэмыхьушъуцтыр, хабзэр зэрищыкIагъэр, нахьыжъ-нахьыкIэ зэриIэр, джырэ нэужым ипшъэрылъ Iофыр зэрэхьыльэр... нэмыкIхэри тхыбзэ фэдэу зэкIужьэу унашъо кыфашIы. Нэужым Iизын кыыраты кьекIыжы.

А пчыхьэм кIали-пшъашъи зэныбджэгъухэр зэхэтIысхьэхэшъ зэдашхэх, зэдэорщэрэх, зэхэкIыжыых. Шъаор нысащэр заухырэ нэужырэ мэфэм кIэлыкIорэ заулэм, унэм укымыкIэу, уиныбджэгъухэм уакыхэмыхьэу унэм уисыныр ашIохъайнапэ хьуцтыгъэ. Нысащэр моцтэу кIэух мэхьу.

Нысэр унагъом кызыхьэрэ мафэм щегъэжьагъэм егъашIэми илIы ыпэ унэм кьитэджен фай. Игуащэ, ипщыпхьу, ипщ, ипщыкьо кызытэджырэм нэуж укьэтэджныр хьайнэпэшхоу алгытэщтыгъэ. Ар зэ-тIо хьугъэмэ, зы сэбэб иIэнкIи мэхьу, аIон заушъэфыни, ау зылаузэрэ хьоу фежьэмэ, емысэээ аIоныешъ, е пшыпхьум, е гуащэм игьокIэ риIоцтыгъэ.

ЗэлI-зэшъуз зэльэхэмыхьаныр ыджырэ кьэс Адыгэ унагъохэм щагъэфедагъ. Зэльэхэхьан Iизын арамытэу игъашIэ зыхуыгъэ анэ-атэхэр бэу щыIагъ. Джырэ лъэхьаным ар бгъэфедэн амали, уахьти агъотыжьырэн. КIо кьэсы зэблэзыхьурэ хабзэм ащыщэу мэхьу.

2.7. АНЭ – АТЭРХЭР

Уныр унагъо зышIырэр, лъапсэ зыдзырэ нымрэ-тымрэ ары. Нырэ тырэ зэрымысыгъэр унэ кьоди. Адыгэ унагъор зыпшъэ илыр нымрэ тымрэ ары. Тыр, аужыпкьэрэ гущыIэр кьэзыIожьырэр ары. Адыгэ унагъо хабзэхэр кьэралыгъо зекIуакIэм фэд. Унагъом ищыкIагъэ изгъэкьурэр, хьыльэ Iофыр, губгъо Iофхэр зышIэрэр; Iэшъыр, чIыгур, лэжьыгъэр, чылэр, хэкур кьэзгъэгъунырэр, заом кIорэр хьульфыгъэр арышъы, ащ епхыгъэу унагъоми ипщ тыр ары. Кьетхыжы Ялчын Кая, Черкеслерде Топлумсал Ящам ве Хабзэ (Черкезхэм Яльэпкь ПсэукIэрэ Яхабзэрэ), зицIэ тхыльым и 125-рэ нэкIубгъом: *“Унагъом иIэшъхьэтет, гушыIэ зыIорэр тыр ары, ащ иIорэхэр унэшъошIыгъах... Унагъом*

ис модрэ нэбгырэхэми ац лытэ фаишы. Ац ыlorэхэр зэклэ клэмыунчлэжыыхэу агьэцаклэ. Лым ышхьээгусэ ренэу зэфэдэныгэм фэгьэхыгэу, лытэныгэ хэлэу цэты.”- еЮ.

Тым е янэ е ятэ, фэдэу нахыжь илэмэ сыд Иоф ышлэщтыи ахэм арашэщтыгэ. Ар зытетыр изын Ихынэу арэп, ау нахыжыым кьэбар ептызэ пшлэмэ, нахыжь лытэныгыи хэлгы мэхьу, Иофыр кьызэклэожыымэ, зыми имыягэ мэхьу.

Иофэу ашлэщт зыгорэ, унагэм исмэ зэдашлэнэу цытымэ пчыхэм унэгьо унашэо ашлыни пчэдыжь нэфшгагьом жьэу тэджныиэхэшь а Иофым фежэщтыгэх. *“Иоф мыублагэм блэгьожь хэс,”*- адыгэ гушылэжыыр, *“Мэфэ рыцыкьэр”⁶⁶ тыгэ кьыкьомыкыи ипэ агощы”*

Унагьом апэрэ жьыртэджыр ныр (гуащэр) арыщтыгэ. Унагьом нысэ исымэ, ащи гуащэм ыуж кьинэн амал илэщтыгэп. Гуащэмрэ нысэмрэ апэрэ унэгьо Иофыр хьулфыгэхэр кьэмытэджызэ, ипэ псыунэ шыклагэу ялэр рагэжьуныр арыщтыгэ. Адыгэ хабзэмклэ, бзыльфыгэр хьулфыгэм альэгьоу лэгу икыныр хьанэпагь. Хьулфыгэми афэдэ гуцаф ашлыгэмэ, ежхэр лукыни бзыльфыгэмэ фитыныгэ аратыщтыгэ. Ац нэужым пчэдыжыыр ланэ гэхьазырыныр арыщтыгэ.

Унагьом ис нэжь-лужымэ ачэф изгэкьурэри е нысаклэ, имысымэ ныр (нысэр) арыщтыгэ. Нэжь-лужыым яланэ гэхьазырын, яплэ гьэлылыжынымрэ лухыжынымрэ нэмыклэуи сыд фэдэ шыклагэ ялэми, а шыклагэр изгэкьурэр унэм ис бзыльфыгэхэр арыщтыгэ. Ау унагьом щыщ бзыльфыгэмрэ хьулфыгэмрэ зэдэшхэн хабзэ зэрахэмылым пае *унэгьо пщым* ⁶⁷ иунаеу ланэ фахыщтыгэ. Ныори, нысэжхэри зы ланэ щышхэщтыгэх. Модрэ цыклоу исхэмрэ нысаклэ, пшгашьэ, клалэ-гьолэу хэт исми бзыльфыгэ ланэм щызэдэшхэщтыгэх.

Нымрэ тымрэ апашхьэ, нысэмрэ клалэмрэ зэльэхэхьэныр хьайнапэу

⁶⁶ **Рыцыкь:** Ашхырэ зэклэрэри. Псэ зыпытрэ хэти, сыди ишхынэу Тхам фыхихыгэр ары.

⁶⁷ **Унэгьопщы:** Ныбжь илэу, лэжьэн Иофыр зыгьэлылыжыгэ тэтэжыыр.

зэрэщытым фэдэквабзэу, ежхэри нахыжхэр ялэмэ, ахэм апашхыэ щызэлэхэащтыгъэхэп.

Нымрэ-тымрэ, нэмыкI нахыжхымэ апашхыэ, якIалэхэр зэрашцэлэныр ашIохыйнапэу щтыщтыгъэ. Сыда пIомэ, хабзэмкIэ, кIэмни жьэр ыпэ еты. Ащ мыхъун зыгорэкIэ гуцаф ебгъэшIыштэп, ыгу хэбгъэкIыштэп. УнашгьомкIэ тыр ыпэ етыми, гухэкI емгъэшIэу, хызмэт фэшIэнымкIэ ныр ыпэ ешгы. Ар аныбжь хэкIуатэ къэсы нахы нахь нафэу мэху. Арышгы, хабзэми ныбжьым епхыгъэу зыкъээрехьокIы.

Илгэс тIокIырэ пшIырэ фэдиз узэкIэлэбэжхымэ, къуаджэм адэт унэхэм псынэхэр арытыщтыгъэп. Псы щыкIагъэхэ хьаблэм адэт псынэхэм къарахызэ рагъэкъуштыгъэ. Блымхэри а псынэхэм афызэ, е лэгъупэшхокIэ къахызэ рагъэкъуштыгъэ. Бзыльфыгъэхэм щыгъын гыкIынымрэ кIэлэцIыкIум яшхыэфыкIэнымрэ зэшIуагъэкIыштыгъэ. Ащ фэшхыафэу, къоджэ Iофэу, унэ зэлэхыжыныр, уты тедзэныр, пчъэлупэ гъэкъэбзэныр, пщэрахыныр, пIээкIэлъхьаныр, бзэн-дэн Iофыр, мэл къэщыныр, цы джыныр, цыджэнэ шIыныр, пIуаблэ, хьэр, хьэрмэстэ Iофхэр, тху оныр, къоеихыныр, щэгъэпцIэныр, къундысыу шIыныр, пыт Iофхэр- зэужьэри... нэмыкIхэри бзыльфыгъэхэр ары зышIэщтыгъэхэр.

Нахь чыжыаIоу уIэбэжхымэ, *цыепхэ шьагъэхэр* ашIыштыгъэх. Ащ Iофышхо пылыштыгъэ. Къелотэжы Лъэпшъау Хъусен ыпху Фэмихъан: *“Пишашгъэхэркъаугъоишь, цыр ыпэрашIэ рапхышь, бзэутэкIэ аутыжыштыгъэ. ЗэрашIышт цыр янэлъасэхэм афагъахыштыгъэ, цыр аджын пае. ЕтIанэ ахъужы. Пкъэухэр бгъу зырызэу хасэхэшь, ащ аджыгъэ цыр кIапсэм фэдэу къырацэкIыжы, аху. ЕтIанэ агъэуцIынызэ, агъэучэрэзыжы. ЕтIаны, дахэу къыпахыжышь, хураеу ашIыжы, бзэутэм – псэукум рахъуахы, пIуаблэм палгэшь, цыяпхэр ашгэ, ащ мажгэ пылгэу, пхъэнтIэкIум тесхэу, шьагъэр ашIы. Ащ ыуж чыйкIэ аожы, нэбгырищ-плIэу мэтIысыхэшь, агъэуцIынызэ, сабын цафэзэ, бгъуитIумкIи еохэзэ, Iужгэу мэхуфэ ашгэ. ЕтIани агыкIыжы, ащ ыуж цыяпхэр зыгъушъыжыкIэ, агъэфедэ, щыгъынхэр хашIыкIы.”*еIошь. Мыфэдэ Iоф къинхэм анэ-атэ, хуый-бзи зэкIэ ащылажэщтыгъэ.

Хульфыгъэм IэкIыб Iофхэр, былымым, хъасэм, губгъом, чыгым, щэн-щэфэным фэгъэхыгъу сыд фэдиз Iоф шыIэми тыр, хульфыгъэр арыщтыгъэ Iофхэр зышIэщтыр. Тыр е хульфыгъэр унэгъо кIоцI Iофым шIэгъо дэдэ ахэIзахыщтыгъэп. Унагъом ищыкIагъэр, гуащэм тым риIоштыгъэ. Унагъор зыфаехэр зызгъэпэшыщтыр тыр, хульфыгъэр арыщтыгъэ. Нахыбэрэм, ильэс тIокищырэ пшырэ фэдиз узэкIэIэбжымэ, унэгъо щыкIагъэшхохэр ильэсым зэ кьалэм кIохзэ, щафэщтыгъэхэу кьеIотэжыи Коблы Бирамкьо Лалыху. ЩыкIагъэ яIэ, афзэшIокIырэм фэдизэ ежъ унагъохэм щалэжыщтыгъэ.

Iоф ныкыуахъ зэдэшIэнымкIэ зэблагъэхэмни зэIахылэхэми апэ итыщтыгъэ. Ау благъэм Iахыщэ хэмылгъэу Iоф фэшIэным лыитэ иIэщтыгъэ. Ау блэгъэ Iофыр кыбдэзышIэщтыр е пщыкьор, е пхъурэльфыр арыщтыгъэ. Малъхъэм шIупщым Iоф афишIэныр хъайнапэу альытэщтыгъэ. ШIупщым щыкIагъэ яIэу, малъхъэми ныбжъ хэкIотагъэ иIэмэ Iофыр зэрэхъоу ашIэщтыгъэ.

Нымрэ тымрэ азыфагу зэгурымыIоныгъэ кьахахъэмэ, ар нафэу нэмыкIым апашхъэ ущыгушIэныр, мэкъэ IэтыгъэкIэ бзыльфыгъэм удэгущэIэныр, гуримыхърэ зыгорэ зэраIоштымэ, кIалэм е нахыкIэм апашхъэ бзыльфыгъэм зыгорэ епIоныр емыкIу дэдэу щытыщтыгъэ. Ным хэти а кьызырэкIоу удэгущэIэныр апэрэ емыкIушхоу альытэщтыгъэ. Аужыпкъэм Iофыр зэшIуанэ хъумэ, анахъ благъэу анахыжъым шъэфэу зырызэу адэгущэIэщтыгъэх. Хульфыгъэр сыд фэдиз нахъ занкIэу щытыми, бзыльфыгъэ шIурышIукIэ изакъоу кьагъанэу лые трагъафэщтыгъэп. Тумэ Рахъми: *“Нысацэм анэ-атэр кIыхэмыхъэрэр, зэблагъэ хъурэхэ нэбгыритIон, унэгъуитIон; кьоджитIу, лъэныкыуитIу, пшъашъэр зы лъэныкъом мыдрэм Iэманэтэу кьыреты. Афэдэ зыхъукIэ, хульфыгъэр зэриIоу бзыльфыгъэм дызэкIошъуцтэп. Мыхъун зыгорэ шыIэмэ, а бзыльфыгъэ зэрэкъуаджи кьаухъумэнэу хъакъ яI,”*- еIошъ кьыщетхыжыи, Хабзэ зицIэ тхылъым.

Iузунайлэ пштэми, Туркиер пштэми мыщ щыпсэугъэ лъэпкъ пстэуми инахъбэрэр къуаджэхэм адэсыщтыгъэх. Адыгэхэри афэдагъ. TUIK⁶⁸ кьытырэ истатистикэр пштэмэ, Туркием щыпсэурэ нэбгырэхэр, 1927-рэ ильэсым

⁶⁸ TUIK: Türkiye İstatistik kurumu / Туркие Итатистик Кьутамэр.

миллион 13.648.270 хьуштыгъэ. Нэбгырэу шыпсэурэ 3.305.879 нэбгырэ къалэм адэсыштыгъэх. Къуаджэм адэсхэри миллиони 10.342.391 нэбгырэ хьуштыгъэ. Илъэс 1980-м шыпсэурэ 44.736.957 нэбгырэм, 25.091.950 цыфы къуаджэхэм, 19.645.007 цыфи къалэхэм ашыпсэуштыгъэх.⁶⁹ Хэгъэгу псэукIэр моштэу зэрэшытым фэдэу Адыгэхэми инахьбэрэ къуаджэхэм адэсыштыгъэх, а Iофхэри къоджэ Iофэу шытыштыгъэ. Къуаджэхэми ашыпшIэшт Iофхэр Iэшъ зефэныр, былымышхо ахьуныр, чэт-тхьачэт псэушхьэхэр, мэкъу-мэщ лэжыныр арыштыгъэ. ХэтэрыкIэр, шьоу блэжыныр, цэн-щэфэным ауж уитыным итIонырэ сырэ аштэштыгъэ. Мармара, Егье лъэныкъохэм укьакIомэ, былыми, чыгулэжыныри нахь шызэдихыштыгъэ.

2.8. АНЭЖЪ – АТЭЖЪХЭР

“Жъы зимыIэм кIэ иIэн,” - еIо адыгэ гушцIэжъым. ЯгъашIэми *тэтэжъыр* унагъом ипащэу шытыштыгъэ. Нэжъ-Iужьэр унэгъо шъхьафэу къыгъанэу къор хэIыныр хабзэмкIэ рагъэкIуштыгъэп. Къо имыIэми тэтэжъыр махьлъэм дэжъ кIоу шыпсэуныр пхьуатэ дэдэу алъытэштыгъэп. Нэнэжъыр изакъоу къанэмэ, ар е иIахьыл, е ималъхэ дэжъ кIоным емыкIу фалъэгъуштыгъэп, ау лыжъыр изакъоу къызынэкIэ, нахь бэрэм унэошхьхэр кIэлъыплъэштыгъэ. Амалынчъэ дэдэу къанэмэ, имахьлъэ дэжъ кIоштыгъэ.

Тэтэжъэр, унагъом хьакIэщ иIэмэ, хьакIэщым исыштыгъэ. Амырыми унэшхом шъхьафэу исыштыгъэ. Ныор нахь бэмкIэ унагъом бзылъфыгъэхэр, сабийхэр, кIалэхэр зэригъакIоу, зэригъафэу ахэтыштыгъэ. КIалэм яшэн-хабзэ фэгъэхыгъу, нысэм изекIуакIэ тетэу апэрэ гушцIэгъор зиер гуащэр, ныор арыштыгъэ.

Унагъом инэжъ-Iужьым ихьызмэт апэрэмкIэ - нысэм, нэужырэм - пшъашьэм е кIалэм фильэгъуштыгъэ. Пчэдыжъым къызэрэтэджихэу унагъом нысэ исмэ, пIэхэр алэтыжъын, унэу зэрылбыгъэхэр афзэIуахьжъын, яIанэ афэгъэхьазырыштыгъэ. Пчыхьэ зыхьоу япIэхэр загъэIылыжъы нэужырэм, къубгъуан-лэджэныр Iагъоу къафагъэуцуштыгъэ. А лъэхъанхэм унэхэм псы

аритэу щытыгъэп. Арэу зыхьукIэ, хьызмэт шIэнхэри кьины хьуштыгъэ. Хьулфыгъэхэми чэщым сыхьатыр 10:00 фэдэу былымхэм Iус аратыштыгъэ. А уахьтэм бзыльфыгъэ унэ Iофыри, хьульфыгъэм ябылым Iофыри зетефэщтыгъэ. Бзылфыгъэхэр чэщ шIункIым мышынэу зекIоныр махьанэу дыхэлъыштыгъэ.

Унагъом ис кьорыльф-пхьорэльфхэр лIыжъым еджэнхэ хьумэ, *тэтэ (дэдэ)*, ныом еджэнхэ хьумэ *нанэ*; нью дэдэу щытмэ *нэнэжъ, тэтэжъ*, аIозэ дэгущIэштыгъэх. Унагъом имызакъоу лъэпкъым анахьыжъ дэдэу унагъом кыхьэнагъэу щытымэ, *аний* аIозэ еджэрэхэри хьуштыгъэ. Псалъэм пае сянэжъ торынэу⁷⁰ иIэхэ зэкIэрэки *“аний”* тIозэрэ теджэщтыгъэ. Хьаттит кьэралыгъо лъэпкъыхэми афэдэу агъэфэдэщтыгъэ.

Торынхэм зытIэкIу заIатэу, ашъхэ зэрахьашъу зыхьурэм, чэщрэ анэжъ-атэжъым адилъыштыгъэх. Ащ мэхьанищ иIэу щыт: Апэрэ, хабзэм нахьыжъыхэр нахь фэIэрыгъу. КIалэр хабзэм нахь тэрэзэу фиgъээщт. ЯтIонырэр анэ-атэр кIалэ агъотыным фэтынчэу хьуштых. Ящанырэр, мэфэ ренэм лэжъагъэ анэ-атэм загъэпсэфышъуныр ары.

Нэжъ-Iжъхэр, Iоф шIэныр агъэIылыжъыгъэр арыми унагъом ихьуахьырэ-ишIахьырэмкIэ кьэбэрынчэу кьагъэнэщтыгъэп. Iоф зэблэдзыгъэшхо хьуштымэ, е Iэшъ, е нэмыкIы горэм щэн-щэфэн ащIыштымэ, нахьыжъыр амгъэразэу а Iофыр аублэщтыгъэп.

Нахьыжъэу джыри хэхьакIэ – хэкIыжъыкIэ зышIэрэ лIыжъ Iуш чанхэр, унагъом изакъоу, кьодиём, инахьыжъэу щытыштыгъэп. Ахэр зэрэкъуаджи итэтэжъыгъ, итхьамэтагъ. Еки-шIуки чылэ Iоф зэхэфын горэ щыIэмэ, ащ тхьэмэтэ купэу хашыштыр шIэныгъэ иIэным, зэшIогъэкIыныгъэ иIэным, хьарамыгъэ химгъэхьаным, кьэрабгъэу щымытыным, мыхьо-мышIэкIэ ыцIэ мыIугъэным, фэшъхьафэуи, ныбжъ иIэным еплъыштыгъэх. Ащ фэдэ цIыфхэм, *“хьакIэщылI, адыгъэлI, хабзэ зыхэлъ, лIы Iуш, лIы губзыгъ, шIэныгъэшхо зилэ, жабзэ Iуль”* фэдэу гушыIэ лъапIэхэ афагъэшъуашэщтыгъэ. Зэхэсхэм ащыгушаIэхэ зыхьухэкIэ, мыгузажъохэу, Адыгэ гушыIэжъхэр псалъэм пае

⁷⁰ **Торын:** Кьорыльф-пхьурыйльф зедиIыгъэу.

кыдаIохээ, гуцэIэцтыгъэх. Зым игуцаIэ ымыухэу нэмыкIэр кьэгуцэIэныягъэп. ХьакIэщ гуцаIэхэ ашы зыхьурэм, зафэу гуцаIэрэм цIыфхэр кIэхьопсыщтыгъэх. Коблы Бирамкьо Хьамди ихьакIэщышхо хэсэшхо парламент унэм фэдэщтыгъэ. А лыжь унэшъошы купхэм бэрэ сащфэзыгъ. Якъэбарэу сымлэхьугъэ яIофшагъэхэм ащыщхэри бэрэ кысэIугъ.

3. КІЭУХ

Адыгэ лъэпкъыр, ихэку къырафыгъ, ихапІэ зэІэкІахыгъ, къалэхэр, чылэхэр, хьаблэхэр аульэгугъ. Хым хэфагъ, чІым тепхьахыгъ. Хымэ губгъэм аритэкъуагъ, хымэ лъэпкъым ахэтэкъуагъ. Уз хьашхьурэІу зепхьор, гьаблэр, уаер къеблыгъ. Имыкъоу, *къуим ыгучыІу корэшъу*⁷¹ зэраІоу, зы зао машІо бзыим хэкіи, зы зао мэшІокум хэфагъ.

Чъыгым ылъапсэ куоу, пытэу дзыгъэу, ыкІоцІ уз имылъэу, ихапІэ шІу ылъэгъугъэ зыхьукІэ, фыргынэ тэдыкіи, тэфэдэуи къерэпщ шІурышІукІэ ичІыпІэ ричышъуцтэп. Е икъутамэ, е ытхьапэмэ ащыщхэр пиутыгъэми къызэтенэщт. Адыгэ лъэпкъыр хэкур шІокІодыгъ, хапІэр шІокІодыгъ, нэбгырэр шІокІодыгъ; чылапхъэм фэдэу дунаем тепхьыхьагъэ хьугъэ. Илъэс шьитІу мэхьушъ къэрэгъулэнчъ ыкіи къэралыгъончъ пэтызэ, непэ къэсы мыкІодэу къэзгъэсыгъэр, чъыг лъэпсэ пытэм фэдэу, *хэбзэ пытэ* зэряІэр, узынчъэ чыг къутэмэ пытэм фэдэу кІуачІэ зыхэлъ бзэ зэряІэр ары. Анахъэуи унагъор зэриухъумагъэр ары.

Адыгэм, лые къырадзи, якІуачІэ аІэкІэухи, яхэкужъ къаухъумэным пэмылъэшыжъэу, яхапІэхэ зыхаужынахыгъэ лъэхъаным ыпэкІи, ыужыкіи, зы чІыпэ зэхэсхэу, яхабзэ зэдаІыгъэу зыщэтыхэм, зыми фыреплъэкІыгъэхэп, зыми кІэхъопсыгъэхэп, зыми зырагъахьащырыным ыуж итыгъэхэп. Зыхэс лъэпкъым цІыфыгъэ хилъхъаным ыуж итыгъ, зэрыс хэгъэгум ишІуагъэ лъыплъагъ, пащэ афэгъугъ ау ычІыб ыунагъо къыфигъэзагъэп.

КІэлэ-гъуалэхэм ащыщ зыми хымэ лъэпкъ джэгугорэхэм кІонхэу, гупшысэхэр, агу илбыщтыгъэп. Ау километрэ пчъагъэ чэщ реным лъэсэу адыгэ джэгухэм кІоштыгъэх. Мыр моцтэу зэрэщытым хымэ цІыфхэм унагъо адихъаныр шІурышІукІэ Адыгэ кІалэхэм агу къыгъэкІыгъэп. Ащ мэхъанэу хэлъым пчІэ зэриІэрэр бэу нафэ дэд.

УиІэу пхъожьын пае къаІыпхыщтым ептырэми нахъ пкІэ иІэн фай. *Хымэ*

⁷¹ *Къуим ыгучыІу корэшъу*: Адыгэ гушэІэжъ.

чэцЫлыр ІэшІу, еІо Адыгэ гушыІэжым. КІэцІыл амыщхыми, мафэ кьэс хымэ орэд едэІурэ цЫфыр зы лъэхъан нэужы дэжыу дишІэу фежъэ. Адыгэ хабзэр “цивилизация” (медениет) зэрэщытыр нафэ. ЦЫфымэ “цивилизация цІэ зарамыхъээ ыпэкІи Адыгэм хабзэ яІэу, рыпсэухэу зызэблихъузэ; зызэблихъум зиукъэбзызэ, непэ нэсы кьагъэсыгъ. А цивилизациям зы адыгацІэ иІ: ХАБЗЭ. Нэбгырэр, унагъор, лъэпкьэр чъанэу, псэпыттэу зыІыгъыгъэр хабзэр арыгъэ. Ар бгъэшІэн пае зы чЫпэ ущзэхэсын фай.

Гъогу кІыхъэ зымыкІугъэ лъэпкьым хабзэ менталитет иІэщтэп. Къанун кьыдигъэкІыгъэ арми, ыпэрапшІэ кьыдэзгъэкІыгъэм ричыжыщт. Хабзэри ау узэхэтІысхъэу птхыкІэ утыгум кьихъагъэ хъуцтэп, джыри кьинэщтэп. Арышгы, псэуныгъэм хабзэ хэкІын пае, хъуцтырэ – мыхъуцтырэ, екІурэмрэ– емыкІурэмрэ, емрэ– шІумрэ зэхэфыгъэ хъун фай. Фэшъхъафэу цЫфымэ ар зэдаштэн, зэдагъэфедэн, гъогу зэдашІын фай. Ащ фэдэу лъытэ зыгъотырэ хабзэм хахъэм, лъытэ зымгъотырэр зэблахъузэ илгъэс мин пчъагъэхэм *Хабзэр* утыкум кьырегъахъэ. Нэпэрэ литература гушыІэкІэ кьапІомэ цивилизацияеу, медениетэу мэхъанэ егъоты. Арэу зыхъукІэ, унагъом кьыщежъэу лъэпкьышхом (натион) кІорэ гъогур хабзэм кьегъэунэфы.

Узэкъотымэ улъэш, еІо адыгэ гушэІэжым. ЦЫфыр апэрэу нэбгырэ, нэбгырэр куп, купыр зэкъоты, зэкъотыр лъэшгы зыщыхъурэр унагъор ары. Унагъом лъакъор, лъакъом лъэпкьыр хэкІы, лъэпкьышхо мэхъу. Лъапсэр унагъор ары. Тэщ фэдиз лъэпкь гъогур кьыфырзэу, лъэпкь тхъапэхэ пачыгъэми, унэгъо лъапсэу псэ хэтыфэ зыкьымыІэтыжынынэу амал иІэп. Адыгэр афэдэу зышІыгъэр тарихъыр кьыушыхъатызэ гъогу кІыхъэ кьызэрикІугъэр ары.

Нэпэ адыгэм из проблем, купэу зэрэзэхэмысыхэр ары. Къуаджэхэр тэдыкІи, тэдрэ лъэпкьи еухы. Арэу зыхъукІэ, е зы гъогу, е зы хабзэкІэ хэкІыжыпІэ бгъотын пае, Анатолием кьихъэхэ зэхъум акІуачІэ кьыхыгъэм фэдэу кьалэхэм ыкІи зэ хъаблэ тІысыпІэхэр зэдагъэпсын фай. Апэрэу зэфэсынхэр бгъэфедэн пае анахь псынкІэ Іофыр хасэхэ зэдаубытыныр ары.

Француз археолог Жак де Морган, дунаем тет лъэпкьым ащыщэу иунаеу хабзэ ыгъэпсыгъ зыфІорэ лъэпкьипІым зыр, Адыгэхэр арэу кьетхы. Непэ

кытлысыжыгыгэ хабзэр адыгэм ыхъожьынэу, хиужьынэнэу фитыныгэ иІэн фаеп. Хабзэм зэрэзблихъуштыр нафэ, ау диаспорэм уисымэ урыкІонэу гъогу, урыпсэунэу хабзэ уиІэн фай. Губгъэм ипхъахыгыгэ адыгэр зэфэзыщэжыгыгэр, гугъапІэ агу кызылхъажыгыгэр макъэр ары. Дунаем ымакъэ зымышІэжырэ шыІэп, былымхэри адыхэтэу. Ымакъэ зыгъэтІылыжырэ лъэпкъым хэт ымакъэ кьеІуми а лъэпкъым иунагъо хэтхъагэ мэхъу. Джырэ къэсы Адыгэхэр, адыгэ макъэм зехишагъэх. Адыгэ пщыналъэри лъэпкъ макъэр къэзгъэдахэрэм ащыщ, пшгъэшгэ напэм фэдэу лъэпкъыр кьелэ.

КІэКІэу къэпІожымэ: *Адыгэ лъэпкъыр кІодыным къезгъэлыгъэр ихабзэ зэрихъэу, ыбзэ Іульэу зэдэпсэугъэ Адыгэ Унагъохэр ары.*

Унашъоу ищыкІагъэр: *Апэрэу, еохыгъэ адыгэ макъэр дихъыежыын фай. Ащ паекІэ Адыгэ кІалэхэм Адыгэ макъэ аІульэу къэтэджын фаех. ЫбзэкІэ академикам фэгъэхыгыгэу тхэу, еджэу триублэныр кІуанІэ ышІын фай.*

ЯтІонэрэр, Адыгэ Унагъо лъапсэр рачэу фежъагъэх. Хымэ лъэпкъы унэгъо зэдихъаным Адыгэ Унагор егъэкІоды. Мыр зэфамышІыжыымэ непэ къэс хабзи, бзи зыгъэфэдагъэ унагъом лые ехыгъэ хъуцт. Мыщ националист мэхъанэ, пышныгъэ мэхъанэ хэлъап.

Ящэнэрэр, адыгэр итетыпІэ Іахъ фэежъэу щытымэ, дунаем гъучІ лъагэ радзагъэм нэмыкІ ипІэ емкІужырэ зи шыІэпышъ, лъэпкъ зыщыхъугъэ хапІэм ихъажыныр ары.

Адыгэ лъэпкъым инэбгырэ пчъагэ дэкІы, ау илгъэс шгъэныкъо нэужы бзэ зэзыдзэкІын нэбгырэ лъымыхъунхэм пае адыгабзэр кІалэхэм аІульхъажыгыгэн фай. Бзэр лъэпкъым иун, ихапІ, ишхапІ, ипсэупІ, ихэку, идунай, идзэ, икъэралыгъу, игъашІ. Адыгэ лъэпкъэу дунаем сытетыщт зыІорэм ыбзэ рыгушыІэн, рытхэн, рыусэн, рытхъаусхэн, рылгъэІон, рыхъонэн, рыгушІон... фае. Адыгэм непэрэ ипроблемэр псэуныгъэ амалыр арэп; проблемэр зэрэлъэпкъэу къэнэн-къэмынэныр ары. “*Сыадыгэ лъэпкъэу сыпсэуцт*” зыІорэм ыбзэ зэригъэшІэныр илгъэпкъ фитыныгъэм фэщэигъ. Арышъ, “*сыадыг,*” зыІорэм икІали ежыри ыбзэ зыІуальхъажыныр япшгъэрылъ.

Мы гьогуйтIур бгъэфедэн пае диаспора Адыгэхэр, Адыгэ Хэкум епхыгъэхэу, анIу адыкIэ яхэкужкIэ гъзагъэхэу, кьалэм шагъэпсырэ хасэхэр яхъаблэ фэдэу, амалхэр зэрагъэгъотызэ, псэунхэ фаех.

Аужыпкъэу кьэIожьынэу сызыфаер, Адыгэм, нэмыкI проблемхэр иIэщтыми, IэкIыб (диаспора) проблемэр зэрэщытэу щиухыным иIээгъу ихэкужэ итIысхъажьыныр ары.

4. ЛИТЕРАТУРӘ

- Aslan, C. (2005). *Doğu Akdeniz'deki Çerkesler*. Adana: Adana Kuzey Kafkas Kültür Derneği Yayınları.
- Betrozov, R. (2009). *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, (Çeviren: Orhan Uravelli), Ankara: KAFDAV Yayınları.
- Bingöl, T. Y. (2017). Çerkez Toplumunu Etiğinin Adler Yaklaşımının Temel Kavramları ile İncelenmesi. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (9), 73-95.
- Demir, G. Ve Bolat, S. (2017). Çerkezler'de Kimlik ve Aidiyet. *Sosyoloji Konferansları*. No: 55 / 1-42.
- Dubrovin, N. F. (2017). *Çerkesler*. (Çeviren: Habibe Eren ve Varol Tümer). Ankara: KAFDAV Yayıncılık
- Düzce Üniversitesi. (2016). *AF2016 Adıge Filolojisi Güncel Konular, Dil, Tarih, Edebiyat, Sosyo-Kültür*. İstanbul: Apra Yayınları
- Eren, M. (1999) *Uzunyayla Bölgesindeki Çerkes Köylerinde Sosyokültürel Değişme*. Ankara: KAFDAV, 71-72.
- Güngör, F. (2004) SSCB Sonrası Dönemde Batı Kafkasya'da Sosyal Yapı ve Değişme, -Adıge Toplumunu Örneği- Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Güngör, F. (2018). Hatıqoey Muhacirlerin Kaynar'da İskânı. I. Pınarbaşı (Aziziye) Sempozyumu'nda sunulan tebliğ, Kayseri.
- Hacısalihoglu, M. (2016) *1864 Kafkas Tehcirleri. Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu: Savaş ve Sürgün*, İstanbul: Balkar & Ircica
- Hotko, S. (2015). *Çerkeslerin (Adıgelerin) Tarihi*, (Çeviren: Orhan Uravella), İstanbul: Apra Yayıncılık.

- Karataş, Ö. (2012) *Çerkeslerin Sivas-Uzunyayla'ya İskânları ve Karşılaştıkları Sorunlar (H.1277-1287/M.1860-1870)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Kaya, A. (Mart 2003). Anadolu'daki Kafkasya. Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi. Dergi Yayıncılık Pazarlama A.Ş. Sayı: 120.
- Kaya, Y. (2015) *Çerkesler I-II-II, Tarih – Mitoloji – Gelenek*, İstanbul: Dahi yayıncılık.
- Ma'edz, S. (2017) *Çerkesler ve Gelenekleri* (Çeviren: Yemuz Bayazıt), Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- Müfit, B.S. (2015) *Osmanlı Çağında Kafkasya (1454 – 1829 Tarih – Toplum – Ekonomi)*, (2. Baskı). İstanbul: Kitabevi
- Namıtok, A. (2008) *Çerkeslerin Kökeni (1. Kitap)*, (Çeviren: Aysel Çeviker), Ankara: KAFAV Yayınları.
- Namıtok, A. (2009) *Çerkeslerin Kökeni (2. Kitap)*, (Çeviren: Aysel Çeviker), Ankara: KAFAV Yayınları.
- Natho, K. (2009). *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*. (Çeviren: Ömer Aytek Kurmel) Ankara: KAFAV Yayınları.
- Özсарay, M. (2012). *Çerkeslerin İslamlaşması, (Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasyaya Girişi)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Papşu, Murat (Mart 2003). Kafkasyadaki Çerkesya. Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi. Dergi Yayıncılık Pazarlama A.Ş. Sayı: 120.
- Serbes, N. (2016). *Benim Yolum Xabze*. Ankara: Phoenix yayınevi.
- Sunata, U., Vurucu, A.G. Sönmez, M. ve diğerleri. (2015). *Araştırma Dizisi Makaleler, Sosyokültürel Yönleriyle Çerkes Toplumunu*, Ankara: KAFAV Yayınları.

Tuna, R. (Tuma). (2014) *Adige Xabze, 'Adige Etiği Ve Etiketi.'* (2. Baskı), İstanbul: As Yayınları.

Ünal, M. (2000). *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü* (2. Baskı), Ankara: Takav Matbaası.

Zihni, Z. (Jebağı Baj), (2007). *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşam*. Ankara: KAFDAV Yayınları.

Пацты, М. (Paştova M.) (2017) *Амолэ Адыгэм Якултурэ (Anadolu'da Çerkes Kültürü)* Ankara: KAFDAV Yayınları.

Унырэкьо М. & Унырэкьо Р. (2007). *Адыгэ Хабзэ – (1-9)*. Къылас. Мыекъуапэ: Адыгэ Рэспубликем итхыль тедзап.

Унырэкьо, Р. (2004). *Тыркуем Ис Адыгэхэр (Торытуатэр)*, Мыекъуапэ: Гурипп.

Интернет

Bram Alaudin Youtube Kanalı. [<https://www.youtube.com/watch?v=xBiFJ6Qk0Fc>] (2017)

Circassian Center. [www.circassiancenter.com] (12 Şubat 2017)

Circassian Web Sitesi

[<http://web.archive.org/web/20140530051250/http://www.circassian.narod.ru/circass/spmen.htm>] (1 Aralık 2017)

Çerkes Araştırmaları Grubu [<http://cerkesarastirmalari.com/>] (6 Mayıs 2018)

Çerkes Dünyası. [www.circassianworld.com] (4 Nisan 2018)

Kayseri Valiliği İnternet Sitesi.

[<http://web.archive.org/web/20170419012850/http://www.kayseri.gov.tr/pinarbarasi>] (15 Aralık 2017)

Kafkas Evi Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi [<http://www.kafkasevi.com/>] (2017)

Kafkas Dernekleri Federasyonu (1 Şubat 2017)

Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı. [www.kafdav.org.tr] (5 Nisan 2017)

Kafkas Vakfı. [www.kafkas.org.tr] (10 Nisan 2017)

TDK. Güncel Türkçe Sözlük. [<http://www.tdk.gov.tr>] (2 Nisan 2017)

TTK Türk Dil Kurumu. [www.ttk.gov.tr] (9 Aralık 2017)

Türkiye İstatistik Kurumu. [<http://www.tuik.gov.tr>] (1 Haziran 2017)

UNESCO Dünya Dilleri Atlası [<http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-1064.html>] (7 Haziran 2018)

ГУАДЗЭ: ТЫРКУБЗЭКІЭ КУПКЫРЫШУ

